

Kulturarv för evigheten?

Studie av kyrkans utveckling och framtid
med exemplet Skallsjö kyrka

Saara Gröhn

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i
Kulturvård, Bebyggelseantikvariskt program
15 hp
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

2010:12

Kulturarv för evigheten?
Studie av kyrkans utveckling och framtid
med exemplet Skallsjö kyrka

Saara Gröhn

Handledare: Krister Svedhage

Kandidatuppsats, 15 hp
Bebyggelseantikvariskt program

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
Department of Conservation
P.O. Box 130
SE-405 30 Göteborg, Sweden

<http://www.conservation.gu.se>
Fax +46 31 7864703
Tel +46 31 7864700

Program in Integrated Conservation of Built Environments
Graduating thesis, BA/Sc, 2010

By: Saara Gröhn
Mentor: Krister Svedhage

Cultural heritage for eternity?

A study about history and future of the Church of Sweden with the example of Skallsjö church

ABSTRACT

The aim of this study is to describe and analyze the history and the current situation of the Church of Sweden. The renovation of Skalljö church in Lerum municipality has been used as an example to enlighten the common changes in the church buildings. The long history of the Church of Sweden as the state church has resulted in the fact that it carries a remarkable part of the Swedish cultural heritage. The reason why the Heritage Conservation Act (1988:950) was altered in January 2000 was due to the change of relations between the State and the Church of Sweden. According to the Act, all church sites owned or managed by the Church of Sweden shall be maintained in such a way that their cultural historic value is not diminished and their appearance and character are not violated.

Sweden is today considered to be a secularised country where religion is an individuals' private matter. The social role of the church has undergone changes and church buildings are now used for a variety of new activities, such as concerts and art exhibitions. The new uses of the churches initiate an adaptation of them. This study examines the following questions: Is the value of the cultural heritage diminished by the adaptation of the churches? How have the churches already been adapted throughout the years? How has the relationship between the Church of Sweden and Swedish heritage organization developed? What does the future of the Church of Sweden look like?

My conclusion is that churches have always been adapted to the changing society, and to keep churches alive they must continue to adapt. The most common changes made are done to integrate more activities to the churches, such as room for private conversation, storage and sanitary facilities. Most of the changes to the churches are done so that they are reversible and well thought through. In the cities churches are visited more frequently and can easily be adjusted to new activities. The problem is in the countryside where churches lack visitors and are harder to find new uses for. Guidelines for the altered use and changes in the church buildings are needed. In addition, I believe that the Church of Sweden and the cultural heritage organizations must improve their co-operation to ensure that changes are made with respect for the values of the cultural heritage that churches contain.

Titel in original language: Kulturarv för evigheten? – Studie av kyrkans utveckling och framtid med exemplet Skallsjö kyrka

Language of text: Swedish

Number of pages: 48

Keywords: the Church of Sweden, cultural heritage, (cultural) adaptation

ISSN 1101-3303

ISRN GU/KUV—10/12—SE

INNEHÅLL

ABSTRACT	3
1. INLEDNING	7
1.1 BAKGRUND	7
1.2 PROBLEMFÖRMULERING OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	7
1.3 TEORETISK ANSATS	8
1.4 SYFTE OCH MÅLSÄTTNING	9
1.5 FORSKNINGS- OCH TILLÄMPNINGSLÄGE ..	10
1.6 AVGRÄNSNING	12
1.7 KÄLLMATERIAL	12
2. TILLBAKABLICK I KYRKANS HISTORIA OCH UTVECKLING	13
2.1 SKILSMÄSSAN 2000	17
3. KULTURMILJÖVÅRDENS FRAMVÄXT OCH UPPGIFT	17
3.1 LAGSTIFTNING	19
3.2 KYRKOR FÖR ALLA, ALLA BIDRAR	19
4. KYRKOVÅRDENS ORGANISATION	21
4.1 SVENSKA KYRKAN	21
4.2 RIKSANTIKVARIEÄMBETET	23
4.3 LÄNSSTYRELSER	24
4.4 LÄNS- OCH REGIONALA MUSEER	25
4.5 ANTIKVARISKA KONSULTER	25
4.6 ARKIVEN	25
4.7 ÖVRIGA	26
5. EXEMPLET SKALLSJÖ KYRKA	26
5.1 HISTORIK	26
5.2 RENOVERING 2010	27
5.3 ANTIKVARISKA ASPEKTER	30
6. SVENSKA KYRKANS FRAMTID?	35
7. DISKUSSION OCH SLUTSATSER	38
8. SAMMANFATTNING	41

9 . K Ä L L - O C H L I T T E R A T U R F Ö R T E C K N I N G	4 4
9 . 1 T R Y C K T A K Ä L L O R	4 4
A R T I K L A R	4 4
L I T T E R A T U R	4 5
I N T E R N E T S I D O R	4 6
9 . 2 O T R Y C K T A K Ä L L O R	4 7
H A N D L I N G A R A R C H I D E A	4 7
I N F O R M A N T E R	4 8

B I L A G O R

B I L A G A 1	
K Y R K O A N T I K V A R I S K E R S Ä T T N I N G -	
A N S Ö K N I N G S P R O C E S S	

1. INLEDNING

1.1 BAKGRUND

På våren 2010 började en genomgående renovering av Skallsjö kyrka i Floda, Lerums kommun. Speciellt med renoveringen är att man har fått lov att riva ett gammalt kyrktorn och uppföra en ny, modern tornkonstruktion i glas och stål. Arkitektkontor Archidea AB är ansvarig för projektering av renoveringen och erbjöd en möjlighet till närmare titt på arbetet med kyrkans renovering. Under ett samtal med antikvarie Jenny Torle på Archidea klarnade ett ämnesval och avgränsning för denna uppsats. Utgångspunkten blev en undersökning av det kyrkliga kulturarvets tillstånd och framtid med Skallsjö kyrka som ett exempel på de aktuella frågorna kring förändringar i kyrkorna.

Den 1 januari 2000 var Svenska kyrkans 500 åriga historia som statskyrka över och den blev ett från staten självständigt trossamfund. Relationsförändringen innebar att kyrkor med tillhörande inventarier kom att ägas av Svenska kyrkan och den församling där kyrkan var belägen. Kyrkor har alltid haft en särställning bland byggnader och ansetts utgöra en betydande del av Sveriges kulturarv. I samband med relationsförändringen träffades en överenskommelse mellan Svenska kyrkan och Riksantikvarieämbetet (RAÄ), enligt vilken det kyrkliga kulturarvet *tillhör alla* och skall bevaras åt kommande generationer.

I samband med relationsförändringen reviderades kulturminneslagen och principen om kyrkoantikvarisk ersättning för Svenska kyrkan infördes i lagen. De kyrkor som år 2000 tillhörde Svenska kyrkan fick en särställning bland religiösa byggnader. Den kyrkoantikvariska ersättningen ska täcka de merkostnader i samband med vård och underhåll av det kyrkliga kulturarvet, som uppstår genom de krav som ställs på Svenska kyrkan genom det fjärde kapitlet i kulturminneslagen (KML).

Idag är Sverige ett sekulariserat land där färre och färre människor identifierar sig med det traditionella gudstjänstrummet. Ett flertal kyrkor saknar besökare och trots det statliga bidraget brister det i vård och underhåll. De traditionella söndagsgudstjänsterna har minskat i antal och utvidgat bruk av kyrkobyggnader kräver ändringar, som ibland kan anses strida mot bevarandet av det kulturhistoriska värdet. Det är kulturmiljövårdens uppgift att definiera kyrkornas kulturhistoriska värde och besluta om de förändringar som kan tillåtas.

1.2 PROBLEMFÖRMULERING OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Svenska kyrkan har genom lagen getts en särställning gentemot de andra trossamfunden som en dominerande kulturbärare i det svenska samhället. Därför finansieras vård och underhåll av Svenska kyrkans byggnader delvis genom ett statligt bidrag. Under åren 2002-2009 har drygt 1,5 miljarder kronor kyrkoantikvarisk ersättning betalats ut till stift, samfälligheter och församlingar.¹ Detta är *en fjärdedel* av den *totala* kostnaden för investeringar och underhåll av det kyrkliga kulturarvet. Jag anser det vara mycket.

¹ Svenska kyrkans redovisning för år 2009... (2009) s.17

Kyrkor saknar besökare. Kyrkobyggnaden behövs inte i dagens enskilda trosutövning. Avsaknaden av besökare kan bero på att man inte kunnat anpassa kyrkan till annat än kyrkligt ändamål. Dels har Svenska kyrkan regler, som inte tillåter verksamhet som strider mot kyrkans tro, bekännelse och lära eller i övrigt kränker kyrkorummets helgd. Dels kan kyrkorummet anses ha stora kulturhistoriska värden vars bevarande vinner över de praktiska behoven. Svenska kyrkan och kulturmiljövården står inför en utmaning, då bådas avsikt är att bevara en levande och använd kyrka, som både tjänar Svenska kyrkans liturgi och hela svenska folket, vars kulturarv kyrkobyggnaderna är. Samtidigt ska de kulturhistoriska värdena, som kyrkor har tillskrivits genom lagstiftning, bevaras.

Uppsatsen undersöker problematiken kring att kyrkorna inte används, men ändå satsas stora pengar på vård och underhåll av dem. Dels kan förändring av kyrkor ses som ett hot mot bevarandet av de kulturhistoriska värdena.

De frågeställningar som uppsatsen bygger på är:

- Minskar kyrkans kulturhistoriska värde av de förändringar som görs för att anpassa kyrkor till nya verksamheter?
- Hur har kyrkorna förändrats genom tiderna?
- Hur har relationen mellan kulturmiljövården och kyrkorna utvecklats?
- Hur ser kyrkobyggnaders framtid ut?

1.3 TEORETISK ANSATS

Kulturmiljövården har tillskrivit kyrkorna en mening som en väsentlig bärare av Sveriges kulturarv och historia som ska *bevaras, brukas och göras tillgängligt* för dagens och kommande generationer.² Begreppet kulturarv innefattar bland annat byggnader och andra immateriella värden som vi övertar från tidigare generationer. Kulturarv är inte statiskt utan något som ständigt förändras och omformuleras.³

Kyrkor kan dels ses som ett monument över en gången tid som skall *bevaras* för att fortsätta berätta historien till dem som kommer efter oss. En gång stod kyrkan för utbildning, hälsovård, rättskipning och andra sociala funktioner som idag har övertagits av staten. Kyrkans betydelse för orten var stor. Den gav identitet och samhörighet och har än idag ett symbolvärde även om den inte alltid används. Kyrkans roll i Sveriges historia är svår att förneka. Dagens starka kulturarvslagstiftning där ett kapitel har ägnats åt kyrkor grundar sig på att kyrkorna sedan länge har setts som en viktig del av Sveriges kulturarv.

Både Svenska kyrkan och kulturmiljövården är eniga om att det bästa sättet att bevara detta kulturarv är genom att *bruka* det, varför nya verksamheter exempelvis i form av

² Under 2000-talet formulerades det en ny inriktning för kulturmiljövården som skulle förbättra kulturarvets förankring och genomslagskraft i samhället. Projektet och programförklaringen fick namnet Agenda Kulturarv. Målet för kulturarvsförvaltningen definierades som att bevara och göra kulturarvet tillgängligt genom att bruka det.

³ Internet; RAÄ:s definition av begreppet kulturarv

konstutställningar och musikarrangemang allt oftare knyts till kyrkor. Svenska kyrkan själv ser sig som en viktig kulturbärare som inte bara ska förknippas med det förgångna.⁴ Kyrkans roll som en viktig kulturinstans glöms ofta bort.

Tillgängliggörandet innebär att kyrkorna görs fysiskt *tillgängliga* för alla oavsett funktions- eller annat hinder. Dokumentation av kyrkorna och denna informations tillgängliggörande för dagens och kommande generationer har sedan länge ansetts vara viktigt. Hur kan man göra kyrkan tillgänglig för grupper som länge uteslöts från kyrkan och sålunda även från samhället? Kyrkohistorien har lämnat spår i samhället som gör att inte alla känner sig välkomna i kyrkan eller kan identifiera sin tro med Svenska kyrkans. Religionen idag är en privatsak som kan utövas utan att behöva gå i kyrkan. Ändå tillhör kyrkor oss alla; människor från olika kulturer och religioner på grund av att vi alla är en del av det svenska samhället.

”Ingen kulturform är statisk utan ständigt befinner sig i en pågående förändringsprocess och formas av kontinuerliga kontakter, utbyten och rörelser. Det sker oavbrutet anpassningar och omtolkningar vilket leder till att traditionerna förändras.”⁵

Citatet är hämtat från Johanna Roos magisteruppsats *Moskéarkitektur på svenska? En studie av religiös tradition och kulturell anpassning*. Uppsatsen handlar om moskébyggnader i Sverige, som till följd av en anpassning till en ny kultur fått olika uttryck och utformning. Även om formen av en byggnad har förändrats så finns betydelsen, religionen och kulturen, kvar.

Kulturarv görs av oss människor då vi tillskriver en plats eller sak en mening. Troligen väcker ett kyrkorum känslor för var och en utan att personen behöver vara religiös. Den kyrkliga traditionen är ett levande, immateriellt kulturarv vars symbol kyrkobyggnader är. Således förändras kyrkorummets mening från människa till människa. Inom kulturmiljövården ska människan stå i centrum bland dessa långt ifrån självklara kulturmiljöer, som oftast har personliga, mångfacetterade och immateriella värden. Kulturarvet är alltså inte något statiskt.

Kyrkan befinner sig i en förändringsprocess. Det har den alltid gjort som vilken kulturform som helst. Kyrkor har genom alla tider ändrats lika mycket efter tidens stilideal som efter samhällets förändring. Under tusen år har kyrkan lyckats att anpassa sig till dessa förändringar. Traditionerna förändras och idag associeras kyrkan till mycket annat än religion, såsom diakoniarbete, ett historiskt besöksmål, som utställnings- och musikarrangör eller som en plats där man får sätta sig ner och vila en stund. De nya verksamheter och sättet att använda kyrkorna bör ses som ett sätt att hålla kulturarvet levande och berika det.

1.4 SYFTE OCH MÅLSÄTTNING

Syftet med uppsatsen är att studera det kyrkliga kulturarvets framtida bevarande. För författarens egen förståelse för detta krävdes det en genomgång av kyrkans historia och kulturmiljövårdens framväxt. Dels är syftet även att genom Skallsjö kyrka ge ett exempel på de förändringar det kyrkliga kulturarvet går igenom.

⁴ ”Kyrkans kulturinsatser spänner över vida fält”, *KT*

⁵ Roos (2006) s.17

Studien gjordes i första hand som en litteraturstudie. För att svara på första frågeställningen om kyrkans kulturhistoriska värde gjordes samtal med kyrkovårdens olika intressenter. Studien av Skallsjö kyrka gjordes dels för att bidra till förståelsen av förändringar i kyrkor kontra bevarandet av det kulturhistoriska värdet. För att svara på frågeställningar om förändringar i kyrkor, kyrkans och kulturmiljövårdens relation samt kyrkobyggnaders framtid studerade jag kyrkans historia; hur man under olika tider sett på kyrkan, vilken roll det kyrkliga kulturarvet har spelat för kulturmiljövården samt hur man idag ser på kyrkobyggnaders framtid. För fördjupning av förståelsen av det kyrkliga kulturarvet studerades utlåtanden från både Svenska kyrkan och kulturmiljövården samt samtal gjordes med kyrkovårdens olika intressenter.

Målet med den här uppsatsen är att nå förståelse för det kyrkliga kulturarvets utveckling, tillstånd och fortsatta existens och förhoppningsvis att bidra till kunskapsuppbyggnaden av det. Uppsatsen bör i första hand ses som en övning i att vetenskapligt problematisera, tolka och resonera kring det valda ämnet. Författarens förförståelse om fältet kyrkliga kulturarv har under utbildningens gång genomsyrats av ett kulturvårdande synsätt som inte är något självklart för alla. Därför har jag försökt att nå en bred förståelse genom olika skilda tolkningar av det kyrkliga kulturarvet.

1 . 5 F O R S K N I N G S - O C H T I L L Ä M P N I N G S L Ä G E

Inom kulturmiljövården har forskning kring kyrkor och kyrkomiljöer traditionellt haft en konst- och byggnadshistorisk förankring. Enligt en färsk rapport från RAÄ behövs två perspektiv i den framtida forskningen betonas: den samhällliga och den humanistiska.⁶ Med detta menas forskning med ökat koppling till bruks- och värdefrågor med ett helhetsperspektiv, där kyrkan ses som en del av samhället. Under den tusenåriga kyrkobyggnadshistorien har en mängd forskning gjorts och mycket återstår. RAÄ har i den moderna kulturmiljövårdens organisation haft rollen som högsta ansvariga för kyrkobyggnadsforskning i Sverige. Inom ramen för de stora projekt som presenteras nedan har en mängd avhandlingar och mindre rapporter givits ut.

Det stora inventerings- och dokumenteringsprojektet *Sveriges kyrkor* startades 1912 av Sigurd Curman och Johnny Roosval. Ambitionen var att varje enskild kyrka i Sveriges skulle beskrivas. Fram till 2000-talet har 226 volymer givits ut. Dessa omfattar bara ett fåtal landskap.⁷ Sedan starten har närmare 700 av landets totala antal 3 700 kyrkor beskrivits, analyserats och redovisats i monografier.⁸ Serien har kompletterats under 1980-talet med två stycken tematiska serier *Medeltida träkyrkor* och *Kyrkobyggnader 1760-1860*. Under 1990-talet inför relationsförändringen mellan kyrkan och staten upplevdes en brist på kunskap om Sveriges kyrkobestånd som helhet och RAÄ startade *Sockenkyrkoprojektet* år 1996. Syftet med projektet var att visa kyrkobyggandets fördelning över århundradena och dess regionala variationer.⁹ Forskare i projektet kom från RAÄ och projektet *Sveriges kyrkor*, men även från tre olika universitet inom konstvetenskap, kulturgeografi och religionsvetenskap.¹⁰ Projektet resulterade i tolv

⁶ Hermerén (2009) s.36

⁷ Dahlberg & Franzén (2008) s.339

⁸ Hermerén (2009) s.11

⁹ Dahlberg & Franzén (2008) s.339

¹⁰ Dahlberg (2002) s.5

stycken landskapsrapporter och den sammanfattande volymen *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* som utgavs år 2008.

Efter relationsförändringen mellan kyrka och stat har en stor del av kunskapsuppbyggnaden kring kyrkor förskjutits till länsstyrelserna och genom dem till privata aktörer. Vård- och underhållsplaner som ofta görs av en privat antikvarisk konsult är en viktig kunskapskälla i den fortsatta forskningen kring kyrkomiljöer. Sedan 2006 är det obligatoriskt för varje kyrka att ha en aktuell vård- och underhållsplan (VoU-plan) för att få ta del av den kyrkoantikvariska ersättningen. Göteborgs stift upprättade år 2003 en mall för vård- och underhållsplanering som handledning och mall för församlingar och konsulter. Ofta innehåller en VoU-plan en kulturhistorisk karakterisering av kyrkan. I samband med Sockenkyrkoprojektet drev RAÄ i samarbete med Kronobergs länsstyrelse och länsmuseum ett metodutvecklingsprojekt, som år 2002 resulterade i en handledning *Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor*. Syftet med skriften var att stödja den regionala kulturmiljövården och Svenska kyrkan i förvaltning och användning av kyrkorna.¹¹ De flesta av landets kyrkor har nu beskrivits och bedömts och materialen kan användas som hjälp i handläggning av kyrkoantikvarisk ersättning och prövning av tillstånd.¹²

Sedan år 2002 har information om Sveriges kulturarv, främst byggnadsminnen och kyrkor, funnits tillgängligt på Internet på kulturmiljövårdens Bebyggelseregister (BBR). BBR är initierat och uppbyggt av RAÄ. Informationen om kyrkor bygger på material från Sockenkyrkoprojektet och karakteriseringsprojektet och kan läggas in av RAÄ, länsstyrelser och läns museer samt Svenska kyrkan. Uppdatering av registret och ökad behörighet att lägga in och revidera information blir allt viktigare i framtiden, om registerhållaren RAÄ i allt mindre omfattning är inblandad i kyrkoforskning. Av de cirka 2 600 befintliga karakteriseringar av kyrkor är endast drygt hälften tillgängliga i BBR.¹³ Se även kapitel 4.2 Kyrkovårdens organisation, Riksantikvarieämbetet.

Dessutom finns forskning och publikationer på den regionala och lokala nivån, inom länsstyrelser och regionala museer, församlingar och hembygdsföreningar. Forskning inom universitet och högskolor pågår förutom kulturarvsområdet inom konstvetenskapliga, (kyrko)historiska, arkeologiska, religionsvetenskapliga och etnologiska institutionerna för att nämna några.

Svenska kyrkan har under senaste åren gett ut publikationer om kyrkans användning och förvaltning. Projektet *Differentierad användning och förvaltning av kyrkobyggnader*, så kallade DAK-projektet, pågick under åren 2005-2008 och projektets rapporter kommer att publiceras under år 2010.¹⁴ I projektet undersöktes hur kyrkorna kan användas på andra sätt än för gudstjänst och kyrkliga handlingar och exempel från andra länder hämtades angående problematik med överblivna kyrkor. I samband med projektet utgavs boken *Handbok i hållbar energianvändning för kyrkan*.¹⁵ Det förändringsarbete som kyrkliga kulturarvet går igenom belyses i böckerna *Levande arv: teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader*,¹⁶ och *Kyrkorummet - kulturarv och gudstjänst: en samtalsbok om ett*

¹¹ Schwanborg (2002)

¹² *Svenska kyrkans redovisning för år 2009...* (2009) s.28

¹³ *Ibid.* s.28

¹⁴ *Ibid.* s.25

¹⁵ Broström & Melander (2008)

¹⁶ Hössjer Sundman (2007)

förändringsskede.¹⁷ Projektet *Utvärdering och utveckling av karaktäriseringar och prioriteringar* påbörjades hösten 2007 med uppdraget att utföra en sammanställning och utvärdering av de kulturhistoriska karaktäriseringar och värderingar som görs av landets kyrkobyggnader och kyrkomiljöer. Projektet har resulterat i tre delrapporter samt en slutrapport som kommer att färdigställas under 2010.¹⁸

1.6 AVGRÄNSNING

Denna uppsats fokuserar på kyrkorummet som ett praktiskt rum. Förändringar i den kristna läran och liturgin, gudstjänstordningen, samt samhällseliga faktorer har påverkat kyrkans utformning och dessa behandlas i kapitel 2. om kyrkans historia. Den överordnade mängden religiösa rum i Sverige består av Svenska kyrkans byggnader, vilka i Sveriges lagstiftning ges en särställning. Andra religiösa rum och platser ges i mindre omfattning skydd i kulturminneslagens andra (gravfält) och tredje kapitel (byggnadsminnen varav några representeras av moskéer eller synagogor).¹⁹ Uppsatsen behandlar bara av Svenska kyrkan förvaltade eller ägda byggnader som omfattas av kulturminneslagens fjärde kapitel.

1.7 KÄLLMATERIAL

Huvudkällan i studien om kyrkans utveckling har varit Sockenkyrkoprojektets landskapsrapport *Västergötland – Landskapets kyrkor*. Uppgifter har kompletterats med översiktsrapporten *Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria*. Andra källor har varit Birgitta Roséns avhandling *Fädernas kyrka – församlingens hus*. Avhandlingen är gjord på kyrkohistoriska avdelningen vid Lunds universitet och visar på hur två instanser inom Svenska kyrkan, Sällskapet för kyrklig själavård och Diakonistyrelsens konstutskott i början av 1900-talet påverkade gudstjänstrummets utveckling. Robin Gulbrandsons magisteruppsats på Institutionen för kulturvård *"Tills du återupprättat helgedomarna"* – *Kyrkorestaureringar i Västergötland 1920-1960*, har gett en mer detaljerad bild av ändringar i kyrkorummen och kulturvårdens syn på kyrkorna. Ola Wetterbergs avhandling *Monument & miljö* användes för avsnittet om kulturmiljövårdens framväxt.

För kunskapssammanställning om kyrkans nuläge var Internet en ovärderlig källa. Svenska kyrkans pressrum på Internet och *Kyrkans tidnings* Internetupplaga samt svenska dagstidningars Internetupplagor användes för att belysa de aktuella frågorna kring kyrkorna. Svenska kyrkans redovisningar är allmänt tillgängligt material som genom enkla sökningar kunde hittas från Svenska kyrkans hemsida. Flera utredningar och rapporter om Svenska kyrkan och det kyrkliga kulturarvet fanns tillgängliga på Internet och har främst hämtats från Svenska kyrkans och RAÄ:s hemsidor. Viktigaste källa om kyrkans och kulturmiljövårdens relation idag är Karin Hermeréns för RAÄ år 2009 gjorda rapport *Kunskapsuppbyggnad kring kyrkomiljöerna som kulturarv efter relationsförändringen kyrka/stat år 2000*.

¹⁷ Bexell & Weman (2008)

¹⁸ Svenska kyrkans redovisning för år 2009... (2009) s.28

¹⁹ Vikström (2004) s.6

För studien om Skallsjö kyrka har vård- och underhållsplan, tillståndshandlingar, dokumentation och ritningar gått igenom. Samtal med personal på Archidea och personer från samrådsgruppen, samt ett besök i Skallsjö kyrka har gjorts.

2. TILLBAKABLICK I KYRKANS HISTORIA OCH UTVECKLING

I följande kapitel ges en tillbakablick i kyrkohistorien som till stora delar har hämtats ur rapporten *Västergötland – Landskapets kyrkor*. Om inte annat anges är uppgiften hämtad ur den nämnda rapporten. Historiken är en kunskapssammanställning som ges för att förklara bakgrunden till den utveckling och de förändringar som skett i kyrkorna. I historiken fokuseras på Västergötland. Sockenkyrkoprojektet, inom vilket den nämnda rapporten kom till, gick ut på att visa regionala variationer mellan landskapen. Således gäller till exempel antalet kyrkor som nämns i historiken bara Västergötland.

I Sverige genomfördes kristnandet tidigast i Götaland och Västergötland är Sveriges kyrktätaste område. På tidigt 1100-tal inträffade en massiv våg av kyrkobyggen i sten. De första kyrkorna hade byggts i trä på de gamla kultplatserna men efter att den nya religionen fått fotfäste byggdes en ny, mer beständig kyrka på samma plats i kvaderhugget sten. Byggandet var som mest intensivt under tidig medeltid fram till omkring 1350, men avtog efter pesten under senmedeltiden.²⁰

Den typiska medeltidskyrkan hade en romansk plan: ett långhus och ett smalare, rakt avslutat eller med en absid försett kor i öster. Kyrkorummet var utformat för den katolska mässan och hade sitt centrum vid högaltaret i koret.²¹ Högaltaret var fristående och bestod av murat altarbord. Under 1300-talet började man sätta enkla altartavlor på altaret, något som under senmedeltid utvecklades till snidade och målade altarskåp. Skillnaden mellan koret (prästerskapets del) och kyrkosalen (församlingens del) markerades med en triumfbåge, ibland även med ett korskrank. Förutom högaltaret fanns det andra altare; Mariaaltaret i norra väggen och mot den södra väggen ett altare för något av kyrkans skyddshelgon. Dopfunten stod vid långhusets västra del nära ingången.²² Kyrkorummet kunde vara bemålat med kalkmåleri. Kyrktaket var öppet mot takstolen, eller täcktes med ett platt innertak av trä. Koret kunde förses med ribbförstärkta kryssvalv eller murade tunnvalv.

Västergötlands kyrkliga landskap var väsentligt utbyggt redan på 1200-talet och kyrkorna förändrades lite mellan 1300-1600. När det under medeltiden byggdes drygt 500 kyrkor så var antalet nybyggda kyrkor under 1550-1760 bara ett åttiotial. Kyrkobeståndet förnyades dock avsevärt från 1600-talets mitt till 1700-talets mitt, men snarare genom ombyggnad än genom nybyggnad.

²⁰ Medeltiden räknas börja omkring år 1050 då kristendomen fick fäste i Sverige. Tiden mellan 1050 och 1350 brukar kallas för äldre/tidigmedeltid och tiden mellan 1350 och 1550 för yngre/senmedeltid. Drygt hälften av kyrkorna tillkomna under medeltiden kan enligt Sockenkyrkoprojektets kartläggning med säkerhet dateras till den äldre medeltiden, bara några procent till yngre medeltid.

²¹ Dahlberg & Franzen (2008) s.158

²² Ibid. s.159

Till följd av reformationen i början av 1500-talet drogs kyrkans egendom in till kronan och den lutherska tron blev statsreligion. (Namnet Svenska kyrkan togs i bruk först under 1800-talet för att skilja statskyrkan från de frikyrkliga rörelserna.) I gudstjänsten blev nattvardsfirandet viktigt och kyrkorummen blev lutherska genom en altarring, predikstol och fasta bänkar. Det smala korpartiet och kyrkorummet breddades för att ge plats i koret, som nu kom att ingå i kyrkosalen och försågs med en altarring. Under 1600- och 1700-talen genomgick ett drygt hundratal äldre kyrkor en ombyggnad, oftast genom en östförlängning eller korutvidgning. Den ökade läskunnigheten under 1700-talets andra hälft gjorde att predikan fick allt större vikt. Även psalmsång och bibelläsning, som församlingen deltog i, ökade och för det behövdes det dagsljus genom de förstörade fönstren.²³ Den stora mängden målade trätak, ofta tunnvalv från 1700-talet, är unikt för Västsverige. För den nya gudstjänstordningen fick många medeltida sidoaltare vika för predikstol och bänkar. Många av de smala koren försvann då långhuset förlängdes och fick en rak eller tresidig avslutning.

Den agrara revolutionen följd av en befolkningsexplosion under 1800-talet gjorde att denna period blev den stora nybyggnadsperioden efter medeltiden. Under åren 1760-1860 nybyggdes eller ombyggdes över 200 kyrkor. 1700-talets ombyggnad av kyrkor övergick till nybyggnad under 1800-talet, som blev den vita, klassicistiska kyrkans tid. I Västergötland var det tätt mellan kyrkor och socknarna var små. Från 1700-talets mitt till 1880-talet skedde en sammanbyggnad av kyrkor då två eller tre församlingar gick ihop och byggde en ny gemensam kyrka eller rustade upp en av församlingskyrkorna. Otaliga kyrkor revs eller blev ruiner. Över hälften av de kyrkorna som byggdes var salskyrkor med polygonalt eller rundat korparti. Sakristian låg på norrsidan, ibland i öst, och nästan alltid fanns det ett torn med vapenhus i väst. Genom sammanbyggnad minskade antalet kyrkor under 1800-talet för att under 1900-talet öka igen.

Kyrkan blev ortens centrum med en skola, sockenstuga och fattighuset.²⁴ Under 1800-talets slut koncentrerades kyrkobyggandet till orter som redan tidigare var tätbebyggda eller där nya industrier etablerades. Befolkningen på landsbygden ökade fram till 1880-talet och minskade därefter genom inflyttning till städerna och emigration till utlandet. Från 1860-talet fram till omkring 1910 uppfördes nya kyrkor nästan enbart som ersättning för äldre. Samtidigt skedde en påtaglig förändring i synen på de äldre kyrkorna och deras inventarier. I flera fall lämnades den gamla kyrkan åt sitt öde i det skick den befann sig i. I Skallsjö, där en ny större kyrka hade uppförts i början av 1860-talet, underhålls den gamla kyrkan i flera år efter att den övergivits, men revs efter 30 år då underhållet försummats. De flesta kyrkor under den här tiden byggdes i sten och hade samma planform som under det föregående seklet; salskyrka med rundat eller polygonalt kor. Den nyklassicistiska kyrkotypen var i bruk länge men började modifieras vid 1800-tals mitt. Kyrkorummet gjordes treskeppigt eller försågs med korsarmar. Mot slutet av 1800-talet byggdes några centralkyrkor vars planform var antingen korsformad, åttakantig eller kvadratisk. Brandsäkerheten började uppmärksammas med utrymningsvägar och tornen försågs med slutna och rymliga trapphus.

Mot slutet av 1800-talet hade opinionen vänt mot de kala ”ladukyrkorna”, som fick skulden för rivning av många äldre kyrkor.²⁵ Dessutom var de stora och dyra att värma upp och underhålla. I formspråket kom nu att ses nyromanska, nygotiska och

²³ Dahlberg & Franzen (2008) s.238

²⁴ Ibid. s.124

²⁵ Ibid. s.259

klassicistiska drag. Interiört blev kyrkorummen under 1800-talets lopp mörkare med små glasmålningsförsedda fönster. 1800-talets slut var stilrestaureringarnas tid. Dels påkallades en upprustning av kyrkan av den förbättrade ekonomin, dels av kyrkans tekniska tillstånd, men ofta gjordes den av rent estetiska skäl. Många kyrkor försågs med ny orgel som krävde större läktare och högre takhöjd. De låga innertaken ersattes med panelade tredingstak eller med synlig takstol. Värmekaminer installerades och öppna bänkrader slopade den gamla slutna bänkindelningen. Inredningen i kyrkorna ritades från 1870-talet allt oftare av kyrkans arkitekt.

I början av 1900-talet hade opinionen mot stilrestaureringar vänt och ordet restaurering kom av antikvarier och konsthistoriker att betraktas som något negativt.²⁶ Under den här tiden etablerades de curmanska antikvariska principerna, som utgick från historiska undersökningar och uppmätning. Vetenskaplighet i kombination med tidens klassiska estetik blev idealen vid kyrkorestaurering.²⁷ Medeltiden och kyrkorna samt intresset för det inhemska blev ett populärt tema och respekten för kyrkorna som kulturarv tilltog.²⁸

Den kyrkliga situationen i städerna var krisartad. Kyrksamheten var låg och de sociala missförhållanden stora. Socialdemokratin var negativ mot kyrkan och tiden i slutet av 1800-talet präglas av en allmän splittring såväl socialt som kulturellt. Kyrkan förstärkte de sociala skillnaderna genom bänkradsindelningen och högtidsklädseln och den lågkyrkliga väckelsekyrkan blev idealen för arbetarklassen. Under den här tiden upprättades inom Svenska kyrkan i Stockholm *Sällskapet för kyrklig själavård*, som kom att ha stor påverkan på kyrkorummens utformning. Sällskapet skulle verka både andligt som socialt, och i Sällskapets regi byggdes enkla kapell och gudstjänstrum, där jämställdhet mellan altaret och predikstolen, prästerskapet och församlingen betonades. Social gemenskap och närhet var viktigt och oftast inrättades en kyrksal i anslutning till gudstjänstrummet. Kyrksalen användes för nattvardsläsning, symöten och fattigbjudningar. Intresset för 1700-tals ljusa lantkyrkor väcktes återigen men med inslag av funktionella och praktiska drag.²⁹

Från 1910 kom den nygrundade Diakonistyrelsen att bli Svenska kyrkans centrala organ inom kyrkoplanering och församlingsvård. Mycket av Sällskapets verksamhet lades då på Diakonistyrelsen. Den statliga myndighet som hade hand om kyrkobyggnadsärenden var sedan 1918 Byggnadsstyrelsen, i vissa fall blev även RAÄ inkopplat. Samma år tillsattes ett speciellt konstutskott inom Diakonistyrelsen. Konstutskottets uppgift var rådgivning och förmedling mellan konstintresset och det kyrkliga livet samt de olika myndigheterna och församlingarna. Konstutskottet var sammansatt av företrädare för prästerskapet inom Svenska kyrkan och av konsthistorisk och antikvarisk expertis.³⁰

Inom kyrkan fanns ett intresse för förnyande av liturgin som ledde till en önskan att bevara och restaurera de intima och små medeltidskyrkorna och deras gamla inventarier. I konstutskottet satt både Sigurd Curman och Johnny Roosval, som 1912 hade startat det konsthistoriska inventeringsverket Sveriges kyrkor. Curman var även chef för Byggnadsstyrelsens kulturhistoriska byrå och satt alltså i den instans som hade översyn över alla kyrkobyggnadsfrågor i landet. Med Curman infördes de moderna restaureringsprinciperna i Sverige och samtidigt den nya restaureringsproblematiken: å

²⁶ Gullbrandsson (2006) s.11

²⁷ Ibid. s.14

²⁸ Dahlberg & Franzen (2008) s.339

²⁹ Rosén (1988) s.27-56

³⁰ Ibid. s.81-84

ena sidan församlingens uppfattning om kyrkan som Guds hus, å andra sidan den antikvariska synen på kyrkan som ett monument över en viss konsthistorisk epok. Vid ett biskopsmöte år 1927 hade klagomål framkommit över att kyrkorestaureringar gjordes utan att domkapitlet i fråga underrättades. Från prästerskapets sida framkom önskan att kyrkan mer skulle ses som ett församlingens rum än ett historiskt dokument, och församlingen skulle ges frihet gentemot ett statligt organ i frågor om kyrkans utformning. Sällskapet för kyrklig själavård kom med sina antitraditionella kyrkorum att representera *församlingens rum*, då Curmans linje i kyrkorummets utformning ansågs representera *Guds rum*.³¹

Efter 1950-talet byggdes kyrkor vid nya bostadsområden i städer och tätorter, och fick en modernistisk utformning där de historiserande motiven försvann eller blev mer abstrakta.³² Förortskyrkorna fungerade som mångfunktionella samlingsplatser med församlingsutrymmen integrerade i kyrkan.³³ Från 1920 till 1960-talet präglas kyrkoreoveringar av avlägsnandet av det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets inslag. Mörka interiörer ersattes av ljusare pastellfärger och diskreta gråtoner, gärna marmoreringsmålade. Medeltida, 1600- och 1700-talens vägg- och takmålningar togs fram och äldre inredningar återinsattes. Genom att äldre inventarier konserverades och återuppsattes fick kyrkorummet en historisk förankring i motsats till de kring sekelskiftet gjorda stilrestaureringar som nu upplevdes som falska. Många av restaureringarna innebar dock radikala förändringar på just det sena 1800- talets och tidiga 1900-talets tillägg och hela inredningar kunde avlägsnas.³⁴ Under krigsåren avtog kyrkorestaureringarna något men nådde åter en kulmen under 1950-talet.³⁵

Kring 1960-talet började omvandlingar av kyrkorummen ges en modernistisk utformning som tydligt markerade sin senare tillkomst. De vanligaste ändringarna i kyrkorummen gjordes för att skapa biutrymmen för nya funktioner; läktarunderbyggnader för kapprum, samtalsrum, toaletter, sakristia och samlingsrum. Bänkar i kyrkans främre del togs bort för att ge plats i koret för det utökade musikutbudet och för att de inte längre behövdes på grund av minskat besökarantal. Mellankrigstidens diskreta färgsättning ersattes av en mer tydlig kontrastverkan i samband med ommålning. Under 1980- och 1990-talen försökte man se till att nya tillägg inte skulle särskiljas från rummets övriga inredning. Efter 1970-talet kan ändå sägas att kyrkorestaureringar främst har handlat om byggnadsvård och i mindre utsträckning om estetiskt och antikvariskt motiverade förändringar.³⁶

Under 1900-talet minskade befolkningen på landsbygden och flera av de stora 1800- och tidiga 1900-talets kyrkor blev för stora och övergavs. År 2007 revs Maglarps nya kyrka i Skåne efter 30 år av vanvård. Där hade församlingen tagit den mindre medeltida kyrkan åter i bruk, då den nygotiska kyrkan från början av 1900-talet hade blivit för stor. Maglarps nya kyrka är ett exempel på situationen på landsbygden, där kyrkan ofta är belägen långt borta från centrumbildningen och inte används i den utsträckningen som skulle göra öppethållandet och underhållskostnader rimliga. Västergötland präglas än idag av många kyrkor och små församlingar...

³¹ Rosén (1988) s.84-114

³² Dahlberg & Franzen (2008) s.312f

³³ Gullbrandsson (2006) s.31

³⁴ Ibid. s.22

³⁵ Dahlberg & Franzen (2008) s.332

³⁶ Ibid. s.333

2.1 SKILSMÄSSAN 2000

Att inte behöva ange sin religiösa ställning är ett relativt nytt fenomen trots att religionen i Sverige tidigt tagit liberala former och anpassat sig i det förändrade samhället. Religionsfrihetslagen infördes år 1951 och innebar att man kunde gå ur kyrkan utan att behöva ansluta sig till ett annat trossamfund. Idag anses Sverige vara ett sekulariserat land. Staten har tagit över de förut till kyrkan hörande uppgifterna inom hälsovård, folkräkning och utbildning. Församlingarnas kommunstatus har försvunnit och därmed även deras beskattningsrätt. Den tilltagande sekulariseringen och en mångfald av kulturer i samhället bidrog från statens sida till en strävan att stå neutral i förhållande till medborgarnas religiösa tro och utövning. År 1995 lade regeringen fram ett principförslag till ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan. Såväl kyrkomötet som riksdagen godkände förslaget. Efter ytterligare utredningsarbete ändrades lagstiftningen och den nya ordningen trädde i kraft 1 januari 2000.³⁷ Dagens privatreligiositet står i drastisk kontrast med den kollektiva religionsutövning som präglade den lutherska enhetskyrkan.³⁸

Relationsförändringen mellan stat och kyrka innebar att Svenska kyrkan kom att ta över ägandet av det kyrkliga kulturarvet. Den tidigare Kyrkolagen ersattes av en Kyrkoordning och kulturminneslagen reviderades, och principen om en kyrkoantikvarisk ersättning infördes i lagen. För övrigt bärs Svenska kyrkans ekonomi efter relationsändringen av en kyrkoavgift (medlemsavgift) och egna tillgångar. Genom att låta Svenska kyrkans organ på nationell och regional nivå fördela pengarna avsåg staten att skapa förutsättningar inom kyrkans egen organisation för en effektiv och långsiktig förvaltning och ett tydligare ansvarstagande för de kulturhistoriska värdena. Staten och Svenska kyrkan var överens om att de kyrkliga kulturminnena utgör den största sammanhållna delen av det byggda svenska kulturarvet.³⁹ De statliga insatserna för att bevara de kyrkliga kulturminnena består enligt kulturminneslagen av: tillståndsgivning rörande förändringar i kyrkomiljön, tillsynen över de kyrkliga kulturminnena och den kyrkoantikvariska ersättningen som utgår till Svenska kyrkan för antikvariska merkostnader.⁴⁰ Mer om Svenska kyrkan i kapitel 4.1

3. KULTURMILJÖVÅRDENS FRAMVÄXT OCH UPPGIFT

Under alla tider har vissa platser och föremål getts en särställning och skilts från *de vanliga*. Den moderna kulturmiljövården, där en organisation av experter bestämmer om vad som är värdefullt, växte fram under 1900-talets tidiga decennier. I det följande ges en snabb återblick i kulturvårdens historia som har hämtats från Ola Wetterbergs avhandling *Monument & miljö*. Kyrkans byggnader har sedan 1600-talet haft en särställning i form av lagskydd och de spelade en stor roll i den restaureringsdebatt omkring 1900 som ledde till kulturvårdens organisering i början av 1900-talet.

³⁷ *Kyrkoantikvarisk ersättning 2002-2008* (2008) s.13

³⁸ Vikström (2004) s.16

³⁹ *Kyrkoantikvarisk ersättning 2002-2008* (2008) s.3

⁴⁰ *Statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena* (2008) s.7

Från 1700-talets mitt hade överintendenten ansvar för granskning av ny- och ombyggnad av offentliga byggnader. Vitterhetsakademien var vid slutet av 1800-talet i praktiken en historisk-arkeologisk akademi men tonvikt vid arkeologin. År 1840 hade akademien fått möjlighet att avteckna och beskriva kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader och inventarier som hotades av rivning, men möjlighet att förhindra rivning gavs först med 1867 års fornminnesförordning. Beroende på främst ekonomiska förutsättningar var det ändå sällan akademien motsatte sig att en kyrka revs. Medel för vård av ödekyrkor beviljades endast i undantagsfall, man försökte bevara det som ansågs mest märkligt och värdefullt. Vid vitterhetsakademien fanns det sedan år 1890 en riksantikvarietjänst, som innebar att tjänstemannen i posten i praktiken var den som ansvarade för minnesvården. Från sekelskiftet 1900 skickade Överintendentsämbetet alla kyrkoärenden av kulturhistoriskt intresse på remiss till Vitterhetsakademien. Trots den omfattande granskning av kyrkoärenden som detta innebar gjordes sällan en kontroll av själva arbetets utförande. Församlingarna kritiserade också den långa handläggningstiden och var ofta missnöjda med de under granskningsprocessen gjorda ändringar på församlingens förslag.⁴¹

På 1910-talet gjordes två utredningar som behandlade den statligt organiserade byggnadsvården. År 1918 inrättades det en kulturhistorisk byrå vid Överintendentsämbetet, som samtidigt bytte namn till Kungliga Byggnadsstyrelsen. Den kulturhistoriska byrån, till vars chef utsågs den flitige Sigurd Curman (se s.15), hade överinseendet för kyrkobyggnadernas vård, i samarbete med riksantikvarien vid Vitterhetsakademien. Ungefär samtidigt lades det fram ett förslag till att upprätta ett särskilt riksantikvarieämbete, som skulle samla arbetsuppgifterna på ett och samma ställe och bli ”det centrala uttrycket för landets minnesvård”. År 1923 tillträdde Curman i tjänsten som riksantikvarie och påbörjade ett organisationsarbete, som kom att forma kulturmiljövården i Sverige. Vitterhetsakademien kom att kallas för riksantikvarieämbete och från 1924 utsågs landsantikvarier, som var knutna till större regionala museer.⁴² Officiellt blev Riksantikvarieämbetet ett ämbetsverk och fick sitt namn år 1938.⁴³ I förarbetena till den nya kulturminneslagen 1942 återkom frågan om ansvarsfördelningen mellan riksantikvarieämbetet och byggnadsstyrelsen. Den nya lagen innebar att länsstyrelsen skulle utfärda skyddsföreskrifter för kulturhistoriskt märkliga byggnader, och RAÄ ha tillsynen över dessa. Under den här tiden hade RAÄ upprättat en utbredd organisation i landet, som hade kontakt med ortsbefolkningen.⁴⁴ Efter 1960-tals rivningar vaknade intresset för kulturarvet igen. RAÄ omorganiserades och Vitterhetsakademien upphörde att vara huvudman för verksamheten 1975. Begreppet kulturmiljö etablerades och fokus skiftades från den enskilda fornlämningen till kulturarvet i det större sammanhanget.⁴⁵

Fram till 1990-talet var RAÄ den centrala myndigheten med överinseende över kyrkoärenden i Sverige. En reform vid mitten av 1990-talet sköt en del ansvar till länsstyrelser som då fick tillsynsansvaret över kulturmiljövården, inklusive kyrkor, i länet. Vid ingången till det nya millenniet påskyndade ett ökat internationellt samarbete och strukturomvandlingar i samhället en omvandling inom kulturarvssektorn. Utvecklingsprojektet Agenda kulturarv syftade till att i samverkan med det omgivande

⁴¹ Wetterberg (1992) s.25-30, 121

⁴² Ibid. s.153-163

⁴³ Internet; RAÄ: Riksantikvarieämbetets historia

⁴⁴ Wetterberg (1992) s.153-163

⁴⁵ Internet; RAÄ: Riksantikvarieämbetets historia

samhället och förnya kulturmiljövårdens inriktning, demokratiska förankring och slagkraft.⁴⁶

3.1 LAGSTIFTNING

Från 1600-talet och framåt instiftades förordningar som påbjöd vård av statens och kyrkans byggnader. I 1666 års plakat och i 1686 års kyrkolag fanns bestämmelser som gav kyrkorna skydd både som historiska minnesmärken och som religiösa platser.⁴⁷ Idag är det lagen (1988:950) om kulturminnen mm. (kulturminneslagen, KML) och det fjärde kapitlet som behandlar kyrkomiljöer. Lagen omfattar alla kyrkobyggnader och tomter som den 1 januari 2000 hade invigts för Svenska kyrkans gudstjänst.⁴⁸ Detta innebär att lagen gäller även byggnader och tomter som efter år 2000 har upphört att ägas av Svenska kyrkan. Enligt 4 kap. KML 2§ gäller en allmän *hänsynsregel* för alla kyrkomiljöer; kyrkobyggnader och kyrkotomter skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas. *Skyddade* är de kyrkobyggnader och tomter som har uppförts före 1940 (3§) eller om RAÄ beslutat att de skall vara skyddade (4§). Skyddet innebär att tillstånd till ändringar skall sökas hos Länsstyrelsen. Kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde skall vårdas väl och det ska föras en förteckning över sådana inventarier (7§).⁴⁹

Kyrkor omfattas även av plan- och bygglagen (PBL) i form av bygglov och byggnämnan vid vissa ändringsåtgärder. Lagen ställer bland annat krav på varsamhet vid ändringar och krav på tillgänglighet till lokaler dit allmänheten har tillträde. Krav på tekniska egenskaper på byggnader ställs i lagen om tekniska egenskapskrav på byggnader (BVL). I Miljöbalken (MB) regleras riksintressen varav många utgörs av kyrkomiljöer.

3.2 KYRKOR FÖR ALLA, ALLA BIDRAR

I samband med relationsändringen år 2000 gjordes ett tillägg till kulturminneslagens fjärde kapitel. Paragraf 16 handlar om Svenska kyrkans rätt till den så kallade kyrkoantikvariska ersättningen (KAE). Enligt en överenskommelse mellan regeringen och Svenska kyrkan går KAE till Sveriges största sammanhållna kulturarv och innebär en kompensation för det ansvar, som Svenska kyrkan tar genom skyddet i KML:s fjärde kapitel.⁵⁰ Ersättningen innebär att Sveriges befolkning som helhet bidrar till vården av det kyrkliga kulturarvet, som enligt KML är en angelägenhet för alla.

Första omgången av KAE beslutades för åren 2002-2009 och uppgick till 1,9 miljarder kronor. Ersättningen utvärderades år 2009 och regeringen la fram ett förslag om en

⁴⁶ *Människan i centrum: Agenda kulturarvs programförklaring.* (2004) s.3-5

⁴⁷ Wetterberg (1992) s.23

⁴⁸ Enligt Svenska kyrkans Kyrkoordning avser en kyrkobyggnad en byggnad eller ett rum som invigts för Svenska kyrkans gudstjänst. Sådana lokaler kan alltså finnas i ett församlingshem eller i en byggnad som inte ägs av Svenska kyrkan, till exempel i ett fängelse. Kulturminneslagen omfattar kyrkobyggnaden som den 1 januari 2000 ägdes eller förvaltades av Svenska kyrkan. *Svenska kyrkans redovisning för år 2009...* (2009) s.9

⁴⁹ Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.

⁵⁰ *Svenska kyrkans redovisning för år 2009...* (2009) s.7

fortsatt ersättning av 460 miljoner kronor årligen fram till 2014. Riksdagen tar ställning till förslaget i december 2010.⁵¹

Församlingarna söker ersättning från stiftens i oktober och får besked om huruvida de erhållit stöd tio månader senare, i augusti följande år. Det organ inom Svenska kyrkan som fattar beslut om fördelning och utbetalning av KAE är Kyrkostyrelsen, som är Svenska kyrkans styrelse. På nationell nivå fördelas ersättningen mellan stiftens, som i sin tur beslutar om fördelningen inom sina respektive områden.⁵² Villkor och allmänna råd om KAE har antagits av Kyrkofondens styrelse 2001-03-15 och ändrats senast 2006-06-07. Under åren 2010-2011 kommer detta dokument att utvärderas och revideras.⁵³ Ersättningen ska, enligt regelverket, fördelas så att största möjliga bevarandeeffekt uppnås. Grunder för fördelning av KAE formuleras årligen av respektive stift i samråd med länsstyrelsen. KAE utgår endast till arbetsinsatser som syftar till att bevara eller stärka de kyrkliga kulturminnenas kulturhistoriska värden.

Ersättningens storlek är anpassad till åtgärdernas kulturhistoriska nytta; högre ersättning för åtgärder med hög kulturhistorisk prioritet, lägre ersättning för mer ”normala” vårdinsatser som ändå är av kulturmiljönytta. Storleken av ersättning påverkas även av i vilken mån man väljer att använda sig av traditionella metoder och material förenliga med god byggnadsvård.⁵⁴ Efter år 2006 krävs att varje församling har en vård- och underhållsplan för att överhuvudtaget få ta del av KAE.

Möjlighet till ersättning finns för kulturhistoriskt motiverade merkostnader, så som:

- Utförande av vård- och underhållsplaner samt kulturhistoriska inventeringar
- Antikvarisk medverkan och dokumentation
- Konservering av inredning och inventarier samt projektering av desamma
- Skadeförebyggande åtgärder; exempelvis förbättrat inbrotts- och brandskydd, ändamålsenlig förvaring av värdefulla textilier
- Vård- och underhållsarbeten
- Utbyte av föråldrade och riskabla installationer (värme-/elsystem) om behovet från kulturhistorisk synpunkt är väldokumenterat.⁵⁵

KAE står för ungefär *en fjärdedel* av den *totala* kostnaden för investeringar och underhåll av det kyrkliga kulturarvet. Av den totala redovisade kostnaden för avslutade projekt 2002-2009 utgörs 49 procent av KAE. Andelen KAE av kostnaden för projektering/kontroll är i genomsnitt 55 procent, för vårdinsatser 44 procent och för skadeförebyggande åtgärder 54 procent. Procentsatserna speglar församlingarnas egenansvar och att delar av de projekt som genomförs med KAE inte motiveras av antikvariska skäl. KAE som hittills slutredovisats uppgår till 1 523 miljoner kronor.⁵⁶

Svenska kyrkan ska enligt överenskommelsen med staten årligen lämna en rapport till regeringen i frågor som rör de kyrkliga kulturvärdena: *Svenska kyrkans redovisning angående de kyrkliga kulturvärdena och användningen av den kyrkoantikvariska ersättningen*. Denna ska bland annat visa hur KAE har använts och vilka resultat som har uppnåtts. Om omfattningen av Svenska kyrkans ansvar för de kyrkliga

⁵¹ Internet; Göteborgs stift: Aktuellt om kyrkoantikvarisk ersättning

⁵² *Kyrkoantikvarisk ersättning 2002-2008* (2008) s.18

⁵³ *Svenska kyrkans redovisning för år 2009...* (2009) s.23

⁵⁴ Internet; Göteborgs stift: *Prioritet och ersättningsnivå i beslut om kyrkoantikvarisk ersättning 2010*

⁵⁵ Internet; Göteborgs stift: *Kyrkoantikvarisk ersättning*

⁵⁶ *Svenska kyrkans redovisning för år 2009...* (2009) s.7

kulturvårderna på något väsentligt sätt minskar, ska KAE reduceras.⁵⁷ År 2009 utvärderades KAE för första gången. En granskning av Riksrevisionen visade att det finns stora variationer mellan de 13 stiftens i fördelning och användning av KAE. Detta ansågs bero på församlingarnas olika förutsättningar. Förvaltningskompetens hos församlingar och stift varierar och således även rutinen att söka bidrag. I stift med aktiva stiftsantikvarier var församlingar mer benägna att söka KAE. Ansökan om KAE beror således mycket på länsstyrelsens och länsmuseernas samt församlingens och stiftens initiativ och samarbete.⁵⁸ Handläggningsprocessen av KAE anses av församlingarna som komplicerad och tillståndprocessen som hindrande, i vissa fall på grund av långa handläggningstider och att länsstyrelserna önskar fullständiga handlingar redan vid ansökningstillfället, trots att projektet ifråga inte ska börja förrän drygt ett år senare.⁵⁹ Ansökningsprocessen presenteras i Bilaga 1. Även i användningen av KAE fanns skillnader, vilket ansågs bero på länsstyrelsernas och församlingens skilda tolkningar av begreppet antikvariska åtgärder.⁶⁰

År 2010 står KAE för fyra procent av den totala statsbudgeten för utgiftsområdet kultur, medier, trossamfund och fritid. Jämförelsevis är bidraget för kulturmiljövården, för alla andra av kulturminneslagen skyddade byggnader och fornlämningar, drygt hälften av den kyrkoantikvariska ersättningen.

4 . K Y R K O V Å R D E N S O R G A N I S A T I O N

I det följande kapitlet presenteras kyrkovårdens organisation och aktörer med tonvikt på deras roll i arbetet med det kyrkliga kulturarvet. Svenska kyrkan har ansvaret för förvaltning av kyrkomiljöerna, det kyrkliga kulturarvet, och det är kulturmiljövårdens uppgift att definiera dessa värden samt stödja Svenska kyrkan i förvaltningen så att de kulturhistoriska värdena består.

4 . 1 S V E N S K A K Y R K A N

Svenska kyrkan är ett registrerat trossamfund som organisatoriskt är indelat i församlingar, pastorat, samfälligheter, kontrakt och stift.⁶¹ Det finns 13 stift och i slutet av år 2009 var antalet församlingar 1 467.⁶² Antalet kyrkobyggnader uppgick till 3 363 stycken och av dessa är 2 931 stycken skyddade enligt KML. Varje församling har alltså hand om i snitt två kyrkobyggnader.

Efter relationsförändringen med staten har Svenska kyrkan ansvaret för förvaltningen av kyrkomiljöer. Församlingarna ansvarar för att kyrkorummets kulturhistoriska värden består.⁶³ Många församlingar har gått samman i ekonomiska samfälligheter som gemensamt hanterar fastighetsförvaltningen. Efter relationsförändringen bildades stiftsvisa samrådsgrupper med representanter för stift, samfälligheter, församlingar,

⁵⁷ *Kyrkoantikvarisk ersättning 2002-2008* (2008) s.10-16

⁵⁸ *Statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena* (2008) s.49

⁵⁹ *Svenska kyrkans redovisning för år 2009...* (2009) s.23-25

⁶⁰ *Statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena* (2008) s.46

⁶¹ *Ibid.* s.16

⁶² ”Svenska kyrkan klarade det ökade ansvaret” *KT*

⁶³ Hössjer Sundman (2007) s.95

länsstyrelser och läns- och regionsmuseer. De regionala samrådsgrupperna fungerar som forum för kunskaps- och erfarenhetsutbyte i frågor kring det kyrkliga kulturarvet. Genom löpande kontakt och regelbundna möten har ett väletablerat forum byggts upp och grupperna beskrivs som motor för en regional kunskapsuppbyggnad och erfarenhetsutbyte.⁶⁴ Övergripande policy och strategifrågor diskuteras i centrala samrådsgruppen med parter från RAÄ och Svenska kyrkan.

I vård och underhåll av kyrkobyggnader hänvisar Svenska kyrkans kyrkoordning till KML.⁶⁵ I KML, som redan har behandlats i kapitel 3.1, anges att alla kyrkobyggnader och kyrkotomter skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas. Vad det kulturhistoriska värdet består av är unikt för varje kyrka och här ska kulturmiljövården stå till tjänst för Svenska kyrkan. Stiftsantikvarien eller länsstyrelsen/länsmuseet finns till för råd och hjälp i de antikvariska frågorna, men det är församlingens ansvar att se till att upphandla tillräcklig kompetens vid åtgärder i kyrkorna.⁶⁶ Kyrkoherden är församlingens lokala expert i de teologiska frågorna kring kyrkorummen. Svenska kyrkans Församlingsförbund är en serviceorganisation för församlingar, samfälligheter och stift, som kan ge information om ansökan av KAE, rådgivning mm. Stiftsantikvarien kan stödja församlingar i bevarande- och förändringsfrågorna och är oftast stiftets handläggare av ansökningar av kyrkoantikvarisk ersättning. För tillfället finns en eller flera stiftsantikvarier vid åtta av de 13 stiftet och Västerås stift har även anställt en egen konservator.⁶⁷

Som stöd i den praktiska fastighetsförvaltningen utarbetades år 2002 informationspärmen *Kyrkoantikvarisk ersättning, Vård- och underhållsplanering samt Information till församlingar och samfälligheter om vård av kyrkliga kulturminnen*. De sändes ut till församlingar första gången efter den nationella nivåns beslut om fördelning av 2003 års kyrkoantikvariska ersättning. I pärnarna återfinns information om regelverk, vårdplanering mm. i anslutning till den kyrkoantikvariska ersättningen och de kan laddas upp från Svenska kyrkan hemsida.⁶⁸

Förutom det materiella kulturarvet som alla kyrkomiljöer representerar uppmärksammas även det immateriella kulturarvet i form av en obruten kristen tradition. Gudstjänstrummet ses som en plats för andlig kristen gemenskap där tron tagit sig olika uttryck från tid till tid. Med detta som viktigaste argument ses kyrkorummets fortsatta förändring som en förutsättning för den fortsatta existensen.⁶⁹ I slutet av 1990-talet gav Göteborgs stift ut en rapport med olika idéförslag till förändringar i kyrkorummen.⁷⁰ Under de senaste åren har klimat- och uppvärmningsfrågor aktualiserats allt mer. Säkerhetsfrågor och förebyggande åtgärder har betonats under de senaste åren. Säkerhet gäller församlingarnas förmåga att hålla kyrkorna öppna och tillgängliga. Även fysisk tillgänglighet är någonting som under 2000-talet har uppmärksamats inom Svenska kyrkan. I och med tillgänglighetsåret 2010 gäller eliminering av enkelt avhjälpna hinder för tillgänglighet till offentliga lokaler, således alla kyrkobyggnader.⁷¹

⁶⁴ Svenska kyrkans redovisning för år 2009... (2009) s.14

⁶⁵ Hössjer Sundman (2007) s.101

⁶⁶ Ibid. s.106

⁶⁷ Uppgiften är hämtad från varje stifts hemsida på Internet, under uppgift om personal.

⁶⁸ Internet; Svenska Kyrkan: Kyrkoantikvarisk ersättning

⁶⁹ Hössjer Sundman (2007) s.131f

⁷⁰ Ibid. s.90

⁷¹ Ibid. s.121

Sammanfattningsvis är Svenska kyrkan en förvaltare av ett materiellt kulturarv, dit vård och underhåll av den fysiska miljön, kyrkobyggnader, inventarier och kyrkotomter tillhör. Dessutom förvaltar Svenska kyrkan ett immateriellt kulturarv i form av den kristna traditionen. Dessa två kulturarv, hela svenska folkets kulturarv och en viss grupps andliga kulturarv måste samspela i förvaltning och fortsatt planering kring kyrkorna.

4.2 RIKSANTIKVARIERIEÄMBETET

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har överinseende över kulturmiljövården i landet och dess viktigaste uppgift när det gäller kyrkor är att stötta länsstyrelserna i deras tillämpning av kulturminneslagen. RAÄ beslutar också vilka yngre kyrkobyggnader och begravningsplatser som ska omfattas av skyddet i KML.⁷² RAÄ ska årligen yttra sig om ramfördelning av kyrkoantikvarisk ersättning till stiftet.⁷³

Relationsförändringen år 2000 påverkade även förhållandet mellan Svenska kyrkan och RAÄ. Svenska kyrkan blev ansvarig för förvaltning av det kyrkliga kulturarvet och RAÄ och Svenska kyrkan enades om principer för vården av dessa. Bland annat innebar principerna att i avvägning mellan de antikvariska aspekterna och församlingens intressen bör de pastorala skälen vägas in och beslut fattas utifrån en helhetssyn på objektet. Upplevelsen av kyrkan skulle inte få skadas och ingrepp i kyrkorna ska vara minimala och åtgärderna reversibla.⁷⁴

RAÄ har traditionellt varit den myndighet som har ansvarat för kunskapsuppbyggnaden av kyrkomiljöer. I samband med skilsmässan utarbetades en metod för kulturhistorisk bedömning och karaktärisering av kyrkor, som publicerades år 2002. Syftet var att upprätta en beskrivning och historik samt en kulturhistorisk bedömning av varje enskild kyrka som är skyddad enligt 4 kap. KML och skulle fungera som underlag i olika ställningstaganden och prioriteringar i förvaltning, lagtillämpning och fördelning av ekonomiskt stöd. I handledningen *Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning av kyrkor – en handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan* tillmäts alla kyrkor gemensamma *generella värden*, så som miljö- och karaktärskapande värden (kyrkan som ett landmärke), lokalhistoriskt värdet (kyrkan som tidsdokument) och kontinuitetsvärde (kyrkan används för sin ursprungliga funktion). Förutom generella värden har varje kyrka egna, specifika *individuella värden*. Dessa kan vara arkitektoniska, socialhistoriska eller restaureringshistoriska värden.⁷⁵ Det påpekades i Svenska kyrkans redovisning för år 2009 att även bruksvärdet bör tas med i framtida bedömningar av kyrkorna. De kyrkor som används har bättre förutsättningar för bevarandet av kulturvärdena och användningen i sig är en del av kulturvärdet.⁷⁶

Genom relationsförändringen kyrka-stat och decentraliseringen till länsstyrelserna tonades RAÄ:s expertfunktion ner till förmån för mer generella stödfunktioner i anslutning till myndighetsutövningen.⁷⁷ Det är främst genom den centrala samrådsgruppen för det kyrkliga kulturarvet som RAÄ medverkar i

⁷² Internet; RAÄ, Kyrkor

⁷³ *Kyrkoantikvarisk ersättning 2002-2008* (2008) s.11

⁷⁴ Schwanborg (2002) s.6f

⁷⁵ Schwanborg (2002) s.14f

⁷⁶ *Svenska kyrkans redovisning för år 2009* (2009) s.30f

⁷⁷ Hermerén (2009) s.21f

kyrkobyggnadsfrågor. Årligen anordnas det en konferens där deltagare från den centrala samrådsgruppen och de regionala samrådsgrupperna i respektive stift samlas. År 2010 hölls konferensen i Göteborg och hette ”Mångbruk, sambruk och nybruk”. Frågorna i konferensen fokuserade kring det förändrade bruket av kyrkorna.

RAÄ stödjer projekt med relevans för vården av det kyrkliga kulturarvet. Under de senaste åren har projekten handlat om brandskydd och hållbar användning av kyrkor. Material från *Sveriges kyrkor* och *Sockenkyrkoprojektet* håller på att digitaliseras i ett projekt som heter *Acces-projektet*. I samband med utvärdering av KAE år 2009 gav regeringen i uppdrag åt RAÄ att upprätta föreskrifter och allmänna råd för tillämpning av 4 kap. KML.⁷⁸ Sedan år 2006 pågår ett forskningsprogram *Spara och bevara* mellan RAÄ, Svenska kyrkan och Statens energimyndighet. Projektet syftar till att utveckla kunskap och tekniska lösningar som bidrar till energieffektivisering i byggnader utan att deras karaktärsdrag och inventarier förstörs eller förvanskas. Målgruppen är de 2 900 skyddade kyrkorna, 2 500 byggnadsminnen samt andra i detaljplan eller områdesbestämmelserna skyddade byggnader.⁷⁹ De senaste yttranden på RAÄ:s hemsida handlar om solceller på kyrktaket, vilket RAÄ ställer sig bakom så länge de visar aktsamhet mot kulturmiljön.⁸⁰

4 . 3 L Ä N S S T Y R E L S E R

Länsstyrelsen är tillsynsmyndigheten för det kyrkliga kulturarvet i länet, som på den regionala nivån prövar och beslutar om förslag till tillståndspliktiga ändringar i kyrkobyggnader. Länsstyrelsen får ställa villkoren om utförandet och dokumentation i samband med tillståndspliktiga ändringar. Länsstyrelsens uppgift är även att utföra tillsyn av att skyddsbestämmelserna i kulturminneslagen följs och yttra sig om fördelning av KAE i stiftet. Dessutom har länsstyrelsen som uppgift att förse allmänhet, forskare, institutioner och myndigheter med information, råd och uppgifter om kulturmiljön, således även om kyrkorna. Som stöd i expertfrågorna använder sig länsstyrelsen i första hand av de regionala museerna. Regionala museer är även en remissinstans åt länsstyrelsen i tillståndsärenden och utför uppdragsbaserad antikvarisk medverkan vid olika åtgärder.⁸¹

År 1997 utvärderades hur decentraliseringen från RAÄ till länsstyrelserna i fråga om kyrkliga kulturminnen hade utfallit. Vid en sammanvägd bedömning avsåg RAÄ att konsekvenserna var positiva, bland annat ansågs länsstyrelsernas handläggare kommit närmare församlingarna.⁸² Mellan 2005-2007 uppgick besluten angående tillstånd enligt 4 kap. 3§ KML (ändring av skyddade kyrkor) till 2 918 stycken. Av dessa fick mindre än två procent (52 stycken) avslag, alltså församlingen fick inte göra som de ville.⁸³

År 2008 granskade Riksrevisionen statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena. Granskningen visade att statens nuvarande skydd av kyrkliga kulturminnen inte uppfyller de krav som är rimliga att ställa utifrån kulturminneslagen och den överenskommelse som slöts mellan Svenska kyrkan och staten i samband med

⁷⁸ Internet; RAÄ, Kyrkoantikvarisk ersättning

⁷⁹ Internet; RAÄ, Spara och bevara

⁸⁰ Internet; RAÄ, Solceller på kyrkor och slott

⁸¹ Hermerén (2009) s.21f

⁸² *Statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena* (2008) s.22

⁸³ *Tillämpning av 2-4 kap. lagen (1988:950) om kulturminnen m.m.* (2008) s.57-58, figur 58 och 59

relationsförändringen år 2000. Enligt granskningen ger RAÄ länsstyrelserna otillräcklig vägledning i frågor som rör tillståndsgivning, tillsyn av kyrkliga kulturminnen samt frågor som rör det kyrkoantikvariska ersättningssystemet. Länsstyrelsernas brist på egeninitierad tillsyn medför att eftersatta antikvariska behov riskerar att inte uppmärksammas. Således finns det risk för att det kyrkoantikvariska ersättningssystemet inte ger största möjliga bevarandeeffekt för det kyrkliga kulturarvet.⁸⁴

4.4 LÄNS- OCH REGIONALA MUSEER

Länsmuseernas roll är bland annat att stå länsstyrelserna till tjänst med rådgivning i kyrkoantikvariska frågor. De fungerar som remissinstans till länsstyrelsen i tillståndsärenden och kan ta uppdrag som antikvarisk medverkande vid restaureringar. Församlingar och samfälligheter kan vända sig till de regionala museerna för förslag på hantverkare och konsulter med erfarenhet av kyrkorestaureringar. Läns- och regionala museer har även stått för många av de kulturhistoriska karakteriseringar och bedömningar som gjorts av kyrkorna. Länsmuseerna står för en del av den regionala kunskapsuppbyggnaden kring kyrkliga kulturmiljöer genom bland annat arkiv- och dokumentationsverksamhet. Från att ha varit så gott som den enda parten på arenan är läns- och regionmuseer idag en av flera aktörer vad gäller den regionala kulturmiljövården.⁸⁵

4.5 ANTIKVARISKA KONSULTER

Mängden antikvariska konsulter på marknaden har ökat, och står till tjänst för församlingarna i deras ansvar för förvaltning av kyrkorna. Privata antikvariska konsulter anlitas för att utföra vård- och underhållsplaner, olika historiska undersökningar och inventeringar samt utöva antikvarisk medverkan. Ofta består ett antikvariskt konsultföretag av flera kompetenser som kan erbjuda helhetslösningar. Konservatorer står oftast för undersökning av material och skick samt konserverande åtgärder i kyrkorna. Arkitekter planerar ändringar i kyrkorna, ofta i samband med större renoveringar och i samarbete med en antikvarie, konservator, byggnadsingenjör och hantverkare. Utfört uppdrag redovisas vanligen i en (antikvarisk) slutrapport och på det sättet står även konsulter för en stor del av dagens kunskapsuppbyggnad av kyrkorna.

4.6 ARKIVEN

Rapporter i samband med vård och underhåll i kyrkorna hamnar beroende på aktören i länsstyrelsernas kyrkoarkiv, de regionala museernas eller församlingens arkiv. Efter år 2000 finns kyrkoarkiven i landsarkiven, vilket består av handlingar äldre än 70 år. Det antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) vid RAÄ finns i Stockholm och har en särställning inom forskning kring det kyrkliga kulturarvet genom sin omfattning och kontinuitet. Svenska kyrkan har sitt arkiv i Uppsala. Samordning mellan arkiven saknas

⁸⁴ *Statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena* (2008) s.7ff

⁸⁵ Hermerén (2009) s.20f

och de har olika krav på tillgänglighet. Det finns inte något krav för allmänt tillgängliggörande av ny kunskap, exempelvis i stil med registrering i BBR.⁸⁶

4.7 ÖVRIGA

Svenska kyrkan vill vara en öppen kyrka där alla känner sig välkomna. Församlingarnas roll i vården av kyrkorna har redan behandlats i avsnittet om Svenska kyrkan men det bör påpekas att de som använder kyrkan som påverkar dess vård och underhåll mest. Aktiva och stora församlingar har bättre resurser att underhålla sin kyrka än mindre och således ofta fattigare församlingar. I städerna besöks kyrkorna av turister och kan lånas ut till olika föreningar. Alla med fysiska och psykiska funktionshinder av olika slag ska känna sig välkomna i kyrkan. Därför är ramper och ljudslingsor några exempel på sådant som måste ordnas. Barn ska kunna delta i alla gudstjänster och de ska kunna erbjudas en egen plats med böcker, ritblock och leksaker som de kan ägna sig åt under gudstjänster.⁸⁷ Kyrkan spelar ofta en stor roll inom hembygdsforskning och kommunerna påverkar kyrkomiljöerna genom den fysiska planeringen. Drygt 260 av landets 1 700 riksintressen utgörs av kyrkomiljöer⁸⁸ som kommunerna måste tillgodose sina översiktsplaner. Hänsyn till kyrkomiljöer måste tas i planeringen av vägdragningar, byggande och försörjning av transport/tillgänglighet till kyrkan.

5. EXEMPLET SKALLSJÖ KYRKA

5.1 HISTORIK

Skallsjö gamla kyrka låg i Skallsjö by, cirka två kilometer sydväst om dagens kyrkplats. På 1840-talet började man i församlingen tala om att bygga en ny kyrka. Den gamla medeltida kyrkan, som hade byggts om på 1600-talet, ansågs vara för liten, mörk och förfallen och år 1849 beslutade man i sockenstämman om att bygga en ny kyrka. Ritningar av Albert Törnqvist godkändes år 1861 och den nya kyrkan invigdes två år senare. Platsen för den nya kyrkan valdes närmare Tollered, som då var centralort i socknen. Totalkostnaden blev 40 000 riksdaler, som hade samlats genom kollektor och donationer. Den gamla kyrkan övergavs och förföll till ruin. Ruinen restaurerades år 1939 och används numera till vissa sommargudstjänster.⁸⁹

Invigning av Skallsjö nya kyrka ägde rum den 20 oktober 1863. Kyrkan hade byggts enligt tidens ideal i gotisk stil. Kyrkorummet fick en treskeppig salsplan med femsidigt kor i öster och ett torn, vapenhus och orgelläktare i väster. Utvändigt putsades fasaderna i vitt och dekorerades med strävpelare, fialer och höga spetsiga fönster.⁹⁰

Redan 1907 befanns tornet frostsprängt och det renoverades och byggdes om. Formen av tornet förändrades i samband med renoveringen. Murverket gjordes lägre och

⁸⁶ Hermerén (2009) s.20, 54

⁸⁷ Internet; Svenska kyrkan: Tillgänglig kyrka

⁸⁸ Dahlberg & Franzén (2008) s.107

⁸⁹ Ivarsson (2007) s.4-6

⁹⁰ *Skallsjö kyrka, Vård- och underhållsplan* (2007) s.5

tornspiran höjdes. Utvändigt kläddes tornet med gult fasadtegel med luftkanaler bakom. År 1914 försågs koret med dekormålade fönster efter kartong av Yngve Lundström.⁹¹

En omfattande renovering av Skallsjö kyrka gjordes år 1939 i arkitekt Axel Forsséns regi. Till följd av renoveringen försvann mycket av de ursprungliga goticerande elementen. Kyrkans väggar putsades om och målades både in- och utvändigt. Taket lades om och hörnfialerna på västra gaveln och på koret togs bort. Bänkinredning, läktare, pelare, portar och altarring byggdes om och entréer till koret från arkiv och sakristia byggdes igen. Radiatorer installerades i kyrkorummet, utrymme för dem skapades under fönstren. Det var också först nu som kyrkan fick elektriskt ljus.⁹²

År 1956 målades korets innertak och korbågen av konstnären Joël Mila från Göteborg. Inför firandet av kyrkans hundraårsdag bemålades långhustaket av samma konstnär mellan åren 1961 och 1963. År 1962 målades bänkarna och läktarbarriären om.⁹³ Samma år fick man tillstånd att renovera kyrkan utvändigt, speciellt tornet ansågs vara hårt åtgånget. En utredning gjord på Chalmers år 1968 framlade olika alternativ till lösningar. Skadat fasadtegel byttes ut mot nytt, frostbeständigt fasadtegel, som förankrades i bakomliggande murverk med hjälp av expanderskruv. De nya fasaderna nätades och putsades med vattenavvisande Serponit tunnputs.⁹⁴

I början av 1970-talet lät församlingen uppföra läktarunderbyggnader i form av kapprum, sakristia och väntrum. WC inreddes i det södra torntrapphuset. År 1981 ersattes långhusets ursprungligen skifferbelagda tak med kopparplåt och år 1988 sprutades samtliga fasader med Serponit tunnputs.⁹⁵ År 2000 kastades en brandbomb in i koret, vilket skadade golvet.⁹⁶ Efter branden lades en blå linoleummatta på kyrkgolvet.

Trots förändringar i exteriören har den ursprungliga nygotiska karaktären bibehållits i hög grad. Invändigt präglas Skallsjö kyrka främst av de omfattande åtgärder som gjordes i Axel Forsséns regi år 1939 samt av de färgstarka, modernistiska takmålningarna från 1950- och -60-talen av Joël Mila. Kvar från ursprunget är innerdörrarna, dopfunten, orgelfasaden, de spetsbågiga fönsteröppningarna och den rumsliga formen med låga sidoskepp och spetsbågigt valv.⁹⁷

5.2 RENOVERING 2010

År 2006 anlitas Archidea AB för att göra en vård- och underhållsplan för Skallsjö kyrka. I samband med undersökning av kyrkan upptäcktes omfattande skador i kyrktornet. Provbörningar gjordes i tornet under det följande året och skadorna i murverket visade sig vara akuta. De tagna provbitarna av murverk och fuktprover i tornets olika delar visade sig innehålla mycket höga fukthalter och risken för ras var påtaglig. Slutligen togs ett beslut att ansöka om rivningslov för tornet, när det efter noga överväganden visade sig att tornet inte kunde bevaras. Vid den här tidpunkten var

⁹¹ *Skallsjö kyrka, Vård- och underhållsplan* (2007) s.5-8. Kartong= förlaga, egen anm.

⁹² *Ibid.* s.5

⁹³ Internet; BBR, Skallsjö kyrka

⁹⁴ Torle & Karlsson, *Antikvarisk dokumentation* s.8

⁹⁵ *Skallsjö kyrka, Vård- och underhållsplan* (2007) s.9

⁹⁶ *Ibid.* s.6

⁹⁷ Internet; BBR, Skallsjö kyrka

Skalljö kyrka från sydväst. Idéskiss av framtida tornparti av glas och stål. Bild Archidea AB

församlingen även i behov av modernisering av kyrkorummet och år 2008 fick Archidea uppdraget att projektera en exteriör och interiör renovering av kyrkan.⁹⁸

En vision för ett nytt torn och en renovering av kyrkan togs fram av en projekteringsgrupp. Projekteringsgruppen bestod av arkitekter, antikvarier och ljus tekniker på Archidea samt representanter för Skallsjö församling. Till gruppen knöts även en konstruktör, ljudtekniker samt VVS- och elkonsult. Under år 2008 beslutade kyrkorådet att gå vidare med visionen ”Ljuskyrkan” och Archidea inledde arbetet med framtagning av underlag och tillståndshandlingar till länsstyrelsen och stiftet. Möten för samråd med de berörda myndigheterna, länsstyrelsen och kommunen, samt Göteborgs stift och antikvariska representanter från Västarvet hölls under hela projekteringskedet. År 2009 beviljades rivningslov och bygglov av Lerums kommun och tillstånd från länsstyrelsen i Västra Götalands län.⁹⁹

Ansökan om KAE gjordes till stiftet efter ett kostnadsförslag för entreprenaden. En antikvarisk dokumentation av tornet och vapenhuset samt en interiör förundersökning med utgångspunkt i de kulturhistoriska värdena gjordes med hjälp av en konservator. I förundersökningen ingick en inventering, historik, skadebeskrivning och färg- och materialundersökningar. Efter förundersökningen arbetades ett åtgärdsprogram fram, som innefattar beskrivning av skador och skick samt diskussion om restaureringsfrågor. Alla åtgärder skulle vara motiverade med respekt för byggnaden.¹⁰⁰

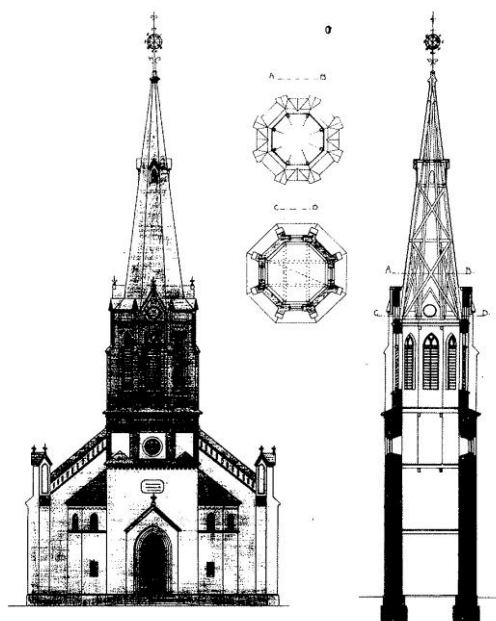
Rivningstillstånd fick kompletteras senare för att även omfatta rivning av den övre delen av vapenhuset (den första våningen av tornet). Rivning av allt skadat murverk

⁹⁸ Om inte annat anges är källan i kapitel 5.2 Informant 3

⁹⁹ Skallsjö 091001, PowerPoint presentation, Archidea AB

¹⁰⁰ Jenny Torle, föreläsning om Skallsjö kyrka 2010-04-09

ansågs nödvändigt för att garantera tornets stabilitet och öka livslängden.¹⁰¹ Efter att alla tillstånd var klara och kyrkorådet, länsstyrelsen och kommunens byggnadsnämnd hade godkänt förslaget på ett nytt torn, kunde entreprenaden för renovering handlas upp och sättas igång på våren 2010. Som totalentreprenör valdes Sydskiffer AB från Halmstad. Den totala kostnaden av renoveringen beräknas till 30 miljoner kronor. Församlingen har beviljats 13 miljoner kronor i kyrkoantikvarisk ersättning. Så hög ersättning är ovanligt men var enligt stiftet rimligt för att Skallsjö länge haft problem med tornet. Ersättning beviljades dock bara för bevarandeåtgärder och varsam rivning av tornet.¹⁰²

Ritning till ombyggnad av torn 1907. Tornet sträcker sig i fem våningar; nerifrån vapenhus, ett rum utanför läktare, tornvindsrum, klockrum samt rum i tornspiran. Bild Archidea AB.

I april 2010 påbörjades arbetet vid kyrkan med uppsättning av byggnadsställningar runt tornet. I början av maj, efter veckor av planering och beräkningar lyftes tornspiran ned med hjälp av en byggkran.

Takstolarna sågades av och tornspiran lyftes från korslagda balkar som hade satts igenom tornets små fönster.¹⁰³ Spiran ställdes på en specialtillverkad plattform där den kommer att dokumenteras och sedan renoveras. Troligen kommer spirans konstruktion att kompletteras med ett förstärkande konstruktionselement i underkant, men meningen är att stora delar av träkonstruktionen bevaras och återanvänds. Kopparplåten kommer inte kunna återanvändas då de befintliga falsarna har gjorts med enkelfalsar och plåtformatet kommer att vara för litet för att medge återmontering.¹⁰⁴

Tornets putsade skalmur kommer att demonteras varsamt ner till fast murverk, troligen ner till nocken vapenhuset (andra våningen i bilden) eller där teglet visar sig vara i bra skick. Träramen i tornet kommer att rivs ner till bjälklaget i våning två. Kyrkklockorna och klockbockskonstruktionen kommer att plockas ner och bockkonstruktionen ersättas med en ny konstruktion i stål. Kyrkklockorna kommer att ställas tillbaka i tornrummet ovan det blivande ljusrummet. Det var viktigt att kyrkklockornas ljud skulle bevaras. Den gamla klockbockskonstruktionen tänker man ställa utanför kyrkan och i den ordna en gungplats för barnen.

Andra etappen i renoveringen kommer att innehålla en restaurering av vapenhuset och renovering och nybyggnad av tornet. All puts kommer att knackas ner för att kunna bestämma omfattningen av skadorna. Under arbetets gång kommer omfattningen av skadorna att visa sig och beslut om åtgärderna tas efter en bedömning av murverkets skick. Det skadade teglet kommer att ersättas med frostbeständigt fasadtegel av hög kvalitet. Till slut byggs det nya ljusstornet med en stål- och glaskonstruktion och den

¹⁰¹ *Kompletterande tillståndsansökan...*, Göteborg 2009-10-19

¹⁰² Informant 1

¹⁰³ ”Riskfyllt att lyfta kyrkspiran” *LT*

¹⁰⁴ *Rivningsansökan, Skallsjö kyrktorn*, Göteborg 2008-07-04

renoverade spiran sätts tillbaka. Invändigt kommer vapenhuset att putsas om. Det norra trapphuset kommer att rivras och där kommer en el- och sprinklercentral att inrättas. Det södra trapphuset restaureras.

Den tredje etappen är tilltänkt att innehålla långhusets fasadrenovering och tillgänglighetsanpassning. En ny ramp av granit med smidesjärnsräcke kommer att byggas utanför västportalen. Ytputsen på långhuset kommer att tas ned och putsas om med en lämplig puts. I den tredje etappen ingår även övriga exteriöra delar såsom fönster, portar, plåtarbeten, mm. Två nya ytterfönster av säkerhetsglas kommer att sättas utanför de glasbemålade korffönstren. Intilliggande mark kommer att iordningställas. Byggstart för den tredje etappen planeras till våren 2011 eller löpande efter andra arbetena färdigställs.

Den fjärde etappen kommer att innebära en interiör entreprenad. I denna etapp görs både exteriör och interiör el och belysning. Archideas ljusarkitekter har designat speciella ljusarmaturer för kyrkan och det nya ljustornet. Kyrkorummet kommer att renoveras. Bland annat kommer rummet att bemålas på nytt och eventuellt få en ny färgsättning. Nya funktioner efter församlingens önskemål kommer att skapas under läktaren, vid koret och i tornet. Tillstånd för dessa åtgärder har sökts under våren 2010.

Samtliga åtgärder av kyrkans exteriör och interiör planeras vara färdigställda till kyrkans 150-årsjubileum 2013.

5 . 3 A N T I K V A R I S K A A S P E K T E R

Största frågan efter beslut om rivning av tornet blev utseendet på det nya tornet. Tornets utseende hade redan förändrats flera gånger. År 1907 ändrades det ursprungliga utseendet i samband med en renovering av det redan då frostsprängda tornet. Det ursprungliga tornet hade haft en högre torndel och lägre spira, men efter 1907 års renovering höjdes spiran och murverket gjordes lägre. Murverket kläddes med gult fasadtegel och mellan teglet och bakomliggande murverket lämnades luftkanaler på tornets hela höjd på en meters mellanrum. I samband med 1939 års renovering avskalades tornet från sina dekorationer. På 1960-talet kom Chalmers och gjorde tester i det hårt åtgångna tornet, och la fram olika förslag på åtgärder. Det vinnande förslaget, som genomfördes 1968-69, var avlägsnandet av 1907 års fasadtegel som ersattes med vad man då ansåg vara frostbeständigt tegel. Det nya teglet förankrades i det bakomliggande murverket med expanderbult. På 3-5 millimeters avstånd från det nya fasadteglet fästades ett putsnät som sprutades med Serponit tunnputs.¹⁰⁵ När Archidea år 2007 var på plats och gjorde prover i tornet upptäcktes så höga fukthalter att de medförde en risk för ras. Mycket av skadorna hade orsakats av den vattenavvisande ytputsen från 1960-talet, som inte släppte ut vatten. Murteglet var på många håll bortvittrat och när provbitar borrades rann det vatten från murverket. Många års lagning och lappning med dåligt hoppassande material hade gjort att tornet behövde rivras och byggas om.

Diskussionerna kring tornets nya utseende var långa och många. Skulle tornet byggas upp igen och till vilket av de föregående utseendena i så fall? Borde tornet ges ett helt nytt, nutida utseende? Antikvarier på Archidea letade efter andra exempel på hur man

¹⁰⁵ Torle & Karlsson, *Antikvarisk dokumentation*, s.7f

hade löst liknande situationer och kom fram till att ett nytt utseende och en ny funktion i tornet var den bästa lösningen. Ett förslag på glas- och stålkonstruktion togs fram av arkitekter och antikvarier på Archidea i samråd med församlingen. Utvändigt skulle det nya tornet ha exakt samma mått och kontur som innan rivning, men det nya glasade rummet skulle få funktionen av ett andaktsrum. Rummet kommer att rymma ungefär 20 personer och kan användas för samling av mindre grupper, såsom dop, vigsel eller meditation.

Länsstyrelsens bedömning om rivning och återuppförande av tornet baserade sig på kyrkans kulturhistoriska värde. Tornet ansågs varken vara så unikt eller i sådant skick att reparation av tornet hade varit motiverad. Tillstånd för det moderna inslaget motiverades främst av att det nya ljusstornet skulle bidra till användning av kyrkan. Alternativet hade förmodligen varit att inte bygga något torn alls, och församlingen hade övergivit kyrkan.¹⁰⁶ Att skapa användning av tornet och ha det uppvärmt är tänkt att bidra till underhållet av tornet som förut var helt ouppvärt. Kyrktorn är utsatta för klimatpåfrestningar vilket ofta orsakar skador i dem. Det nya ytskiktet glas är mer beständig mot väder och vind än puts och tegel. Det återstår att se hur det nya materialet, underhållsmässigt, kommer att samspara med det äldre traditionella materialet.¹⁰⁷

En annan stor utvändig åtgärd kommer vara renovering av långhuset. Den på 1980-talet sprutade tunnputsen kommer att knackas ner. Putsen är enligt arkivuppgifter av produkten Serponit, en tunn ytputs som sprutas på underlaget, helst ett nät. På 1960-talet putsades fasaderna med ett kalkcementbruk.¹⁰⁸ Den cementbaserade slätputsen, som finns under den tunna ytputsen, är för hårt och ger inte vidhäftning för Serponitputsen. Ytputsen har flagnat av i stora bitar och därför togs beslutet att ta bort den. Borttagning av den underliggande kalkcementputsen var inte motiverad eftersom den verkar vara i bra skick.

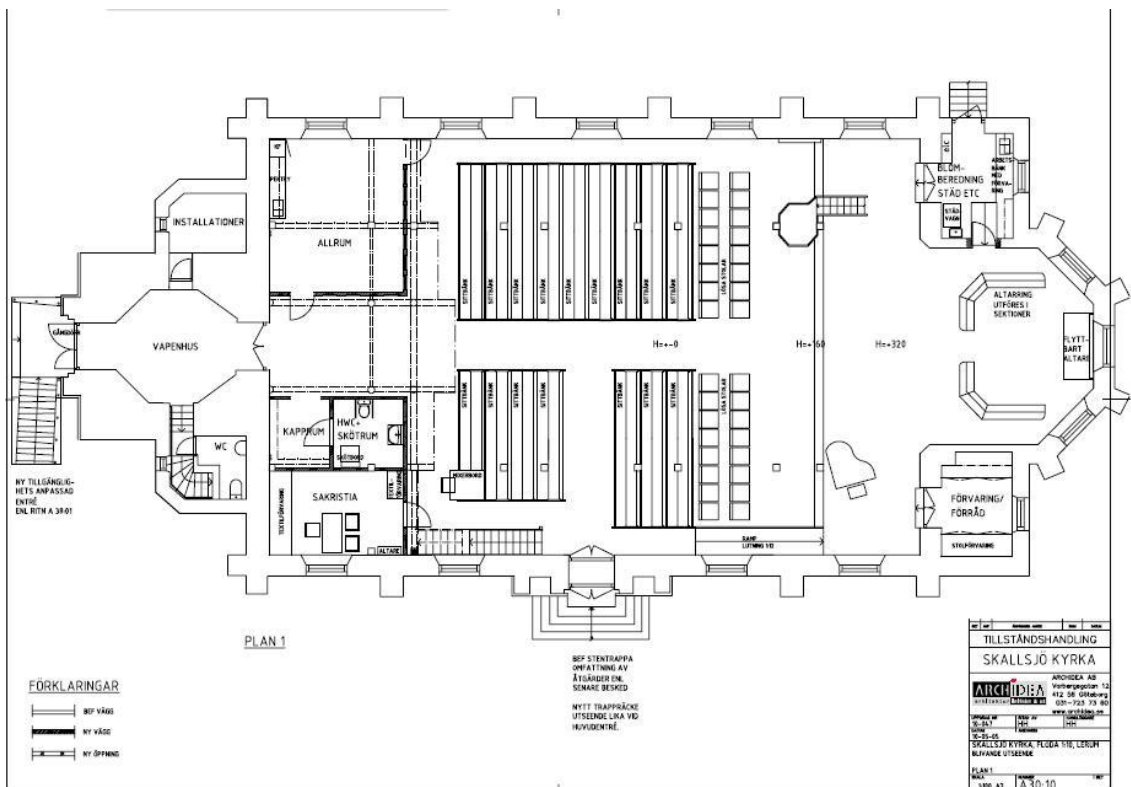
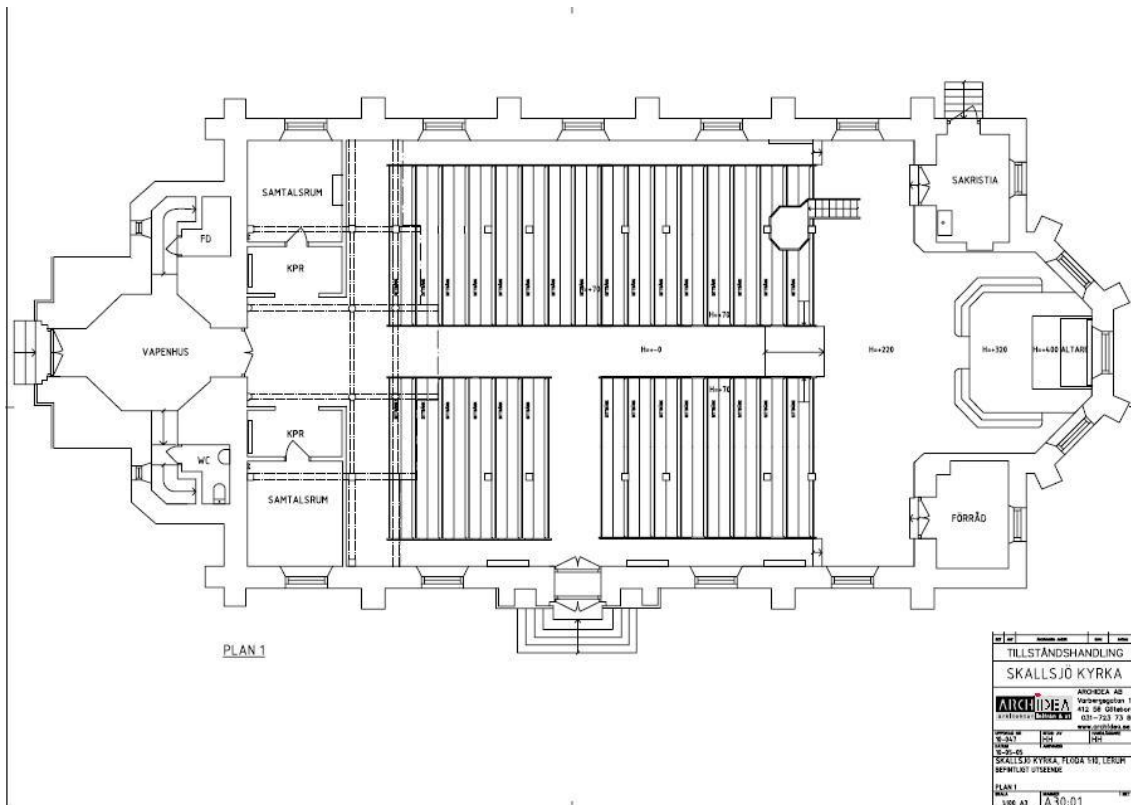
När renovering av tornet blev aktuellt, och då församlingen även var i behov av upprustning av kyrkan, började en mer genomgående renovering av kyrkan diskuteras. Senaste upprustning av kyrkan gjordes för över 40 år sedan, på 1960-talet. Öppet och funktionellt kyrkorum där flera funktioner ryms var församlingens önskan. Kyrkan används mycket för körkonsert och andra aktiviteter då det är den enda kyrkan i trakten. Församlingshem som också används flitigt ligger i Floda centrum och kyrkan är numera belägen i utkanten av samhället. Genom att skapa ett funktionellt kyrkorum som har bra förvaringsutrymmen kommer förhoppningsvis användning av kyrkan att öka. I samråd med församling tog Archidea fram ett åtgärdsförslag för en invändig renovering. I det följande beskrivs några av de åtgärder som tillstånd från länsstyrelsen har sökts för. I skrivande stund vet man alltså inte om tillstånd till alla förändringar kommer att beviljas.

Främre delen av kyrkorummet kommer att höjas till korets nivå med två trappsteg. Golvet i koret och långhuset kommer att läggas om med furubrädor som kommer att oljas/lackas. En ramp till koret kommer att byggas från sydsidan av långhuset och kororgeln tas bort. Den gamla altarringen som finns kvar under masonitskivor kommer att tas fram och byggas om så att den blir flyttbar. Altaret kommer att byggas om till ett flyttbart altare på hjul. Det norra rummet, före detta sakristian, kommer att byggas om

¹⁰⁶ Informant 4

¹⁰⁷ Informant 1

¹⁰⁸ Internet; BBR, Skallsjö kyrka

Skallsjö kyrkans plan innan renoveringen och tilltänkt plan efter renoveringen. Tillstånd för förändringen har sökts under våren 2010. Borttagning av bänkrader, utbyggnad av läktarunderbyggnader, öppning av dörr från beredningsrum till koret och ändring av altaret och altarring är exemplen på tillståndspliktiga åtgärder. Bild Archidea AB.

till ett beredningsrum, och en ny dörröppning tas upp till koret. Det södra rummet kommer att bli ett förråd där lösstolar kan förvaras. Tillstånd söks för att ta bort fem bänkrader, tre närmast koret och två framför läktaren. Bänkinredningen är från kyrkans byggtid men den byggdes om år 1939. Från början önskade församlingen att ta bort alla fasta bänkar. Bänkar är obekväma och församlingen ville ha ett helt öppet kyrkorum. Till slut kom man överens om att bevara största delen av bänkarna. Plats för kören och samtal skapas närmast koret med borttagning av tre bänkrader. Idag övar församlingens körer i församlingshemmet men man önskar att de i framtiden kommer att öva i kyrkan.¹⁰⁹

En ny trappa till läktaren kommer att byggas från långhusets sydsida. Läktarunderbyggnader kommer att flyttas framåt till samma nivå som läktarbarriären. För detta kommer två bänkrader närmast läktaren tas bort. De nuvarande läktarunderbyggnaderna är från 1970-talet, och inrymmer (en sakristia), samtalsrum och kapprum. Under den södra läktaren kommer en sakristia, kapprum och handikapptoalett att inredas. Under den norra läktaren byggs ett allrum. Allrummets vägg mot kyrkorummet kommer att bli glasad från bröstning och upptill. Väggen kommer att göras av glasrutor i träram som kommer att smälta in i det övriga rummet. Den södra läktarunderbyggnadens väggar byggs i ramar som passar till den norra läktarunderbyggnaden. Både de nya väggarna kommer att byggas fristående från läktarpelare så att de inte ingriper den gamla läktarkonstruktionen.

För att ljusa upp kyrkorummet togs en diskussion om en ny färgsättning samt borttagning av de skymmande innanfönstren. Dagens färgsättning härstammar från kyrkans 100-års jubileum år 1963. Den är nedsmutsad och anses vara kal med de vitmålade väggar och gråblåa toner. Mycket av kyrkorummets karaktär görs av Joël Milas blåtonade takmålningar. Församlingens åsikter om målningar är skilda men de har värderats som karaktärgivande och värdefulla i kyrkans karakterisering.¹¹⁰ För tillfället jobbar Archidea för att ta fram ett förslag för en ny färgsättning av kyrkorummet. Förhoppningen är att skapa en varmare och ljusare färgsättning. De framtagna färgtrapporna visar en ockragul (träimitation) under de gråa färgtonerna som skulle kunna ge en varmare effekt i kyrkorummet. Den nya färgsättningen bör helst vara historiskt motiverad och passa till de senare ändringarna och färger i kyrkorummet. Tanken är att bevara marmoreringsmotivet som idag finns på läktarbröstning, bänkinredning och pelare, men det kommer att få en varmare ton som smälter in i den övriga interiören. Väggar och taket i sidoskeppen planerar man att ge en bruten vit kulör.

Kring 1900 fick kyrkorummet en ny färgsättning med kvadermålningar kring fönstren och i koret och en ekådring på den fasta inredningen.¹¹¹ Bakom de på 1930-talet tillkomna masonitskivor finns mycket av just denna eller av den ursprungliga färgsättningen kvar. Altarringen kommer att kläs av dagens masonitbeklädsel och den ursprungliga fyrpassdekorerade altarringen tas fram. På läktarbröstningen kommer en sektion återställas för att visa det ursprungliga nygotiska utseendet.

Kulturvårdens syn på kyrkorna innebär minsta möjliga ingrepp och reversibla åtgärder. På så sätt lämnar man beslutet om mer ingripande åtgärder för blivande generationer. Upprustning av kyrkan är främst en ekonomisk fråga. KAE beviljas bara för bevarande

¹⁰⁹ Informant 2

¹¹⁰ Internet; BBR, Skallsjö kyrka

¹¹¹ Ibid.

åtgärder, inte för rekonstruktion som ibland blir en aktuell fråga i samband med renoveringar. Även för antikvariskt motiverade åtgärder får man ersättning till en viss del av kostnaden, oftast inte för hela summan. Från församlingens sida var önskan i Skallsjö att skapa ett funktionellt kyrkorum, som är fint och tar hänsyn till kyrkans historia.¹¹²

I Skallsjö diskuterades det om återställande av de ursprungliga masverkskapitälerna. De togs bort i samband med 1939 års renovering och de ursprungliga runda pelarna kläddes in. När antikvarierna visade gamla bilder av kyrkorummet förde församlingen fram en önskan att återställa kapitälerna. Till slut kom man fram till att detta inte var motiverat eftersom kapitälerna är borta och det skulle handla om rekonstruktion. Dessutom är materialet, som de gamla pelarna är klädda med, massiva träplank, ett bra byggnads-material som fortfarande är i bra skick. Pelarna kommer alltså att bevaras och bemålade på nytt med en lämpande marmorering.

Församlingen förde också fram en önskan att flytta predikstolen mot norrväggen. Predikstolen är förmodligen samtida som kyrkan.¹¹³ Den sänktes och byggdes om i samband med 1939 års renovering. Korgens sidor pryddes 1956 av Joël Mila med målningar av apostlar. För övrigt har predikstolen en sentida färgsättning i ljusblå marmorering.¹¹⁴ Antikvarier på Archidea kom fram till att flytt av predikstolen inte var antikvariskt motiverad. Placeringen nära murväggen är inte lämplig på grund av fuktvandring från murverket. Dessutom hade flytten medfört ett stort ingrepp på predikstolen. När färgprover på predikstolen gjordes i samband med den antikvariska förundersökningen, togs en del av en dekorationsmålning på predikstolstrappan fram. Den har en gulbrun kulör med slingrande ornamentik i svart och rött. Enligt färgtrappan är färgsättningen den andra i ordningen.

För att ljusa upp kyrkorummet kommer 1960-tals innanfönster av olikfärgade antikglas tas bort. På 1960-talet var det inne med antikglas för att dämpa den vita färgsättningen på väggar och tak samt ge stämning i kyrkorummet. Idag vill man igen ha en kyrkosal med dagsljus, vilket det mörka antikglaset inte släpper igenom. Fönstren är i bra skick men församlingen önskar att ha ett ljusare kyrkorum som bättre lämpar sig för aktiviteter. All inredning som tas bort, så som bänkar och fönster, kommer att tas hand om av församlingen. Användning för inredningen finns inte i dagsläget men man hoppas att den inte behöver slängas.¹¹⁵

Kommer Skalljö kyrkans kulturhistoriska värde att vara mindre efter renoveringen? Vilket är mer värdefullt, att bevara och respektera kyrkan som ett historiskt monument eller som ett levande arv, som för att kunna fortsätta leva vidare behöver förändras? Båda sidorna ska sammanvägas och beslut tas utifrån en helhetssyn på kyrkan.¹¹⁶ Bevarande av det materiella arvet, kyrkans kulturhistoriska värden, och det immateriella, kyrkans levande tradition, är alltid en kompromiss. Finns det en konflikt i bevarandet av det kulturhistoriska värdet och de förändringar som görs för att anpassa kyrkor till nya verksamheter? I Skallsjö, som i många andra kyrkor finns mycket av det ursprungliga kvar, om än ombyggt. Bänkinredningen, predikstolen, altarringen och läktaren är alla från kyrkans byggtid men har under åren anpassats och förändrats. Vad

¹¹² Informant 2

¹¹³ Internet; BBR, Skallsjö kyrka

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Informant 2

¹¹⁶ Schwanborg (2002) s.6

är konflikten mellan bevarandet och förändringen när redan så mycket har förändrats? Idag har vi stor respekt för kyrkans skiljda årsringar. Vilka årsringar vill vi lämna efter oss? Om detta diskuterar jag vidare i kapitel 7, Diskussion och slutsatser.

6. SVENSKA KYRKANS FRAMTID?

Fram till 1800-talet användes kyrkan i princip varje söndag. Varje församling hade hand om högst ett kyrkorum och man var mer bunden till sin församlingskyrka än idag. På 2000-talet används kyrkor i städer, tätorter och mer kyrksamma områden för söndagens huvudgudstjänster, medan i de flesta landsorter ordnas en huvudgudstjänst med ett par veckors mellanrum.¹¹⁷ Antalet besök på huvudgudstjänster har sjunkit från cirka nio miljoner besök år 1990 till drygt fem miljoner besök år 2008. Besök i dop, konfirmation, vigsel och begravning samt andra gudstjänster har sjunkit något.¹¹⁸ Utöver gudstjänsterna används kyrkor under veckorna till förrättningar, konserter och i städerna för veckogudstjänster. Hälften av alla kyrkor har öppet minst två dagar per vecka. En tredjedel av kyrkorna har öppet fyra dagar per vecka. I hälften av kyrkorna hålls en huvudgudstjänst, dop, vigsel eller begravning varje vecka under året. Till detta kommer andra typer av gudstjänster och konserter. Kyrkorna lånas sällan ut till andra organisationer; i 10 procent av kyrkorna sker det i snitt en gång i månaden.¹¹⁹ Annan än kyrklig verksamhet i kyrkorna är således fortfarande liten.

Följaktligen används några av kyrkorna mer än förut, även om samma band till en enskild kyrka oftast är borta. Från 1950-talet blev det allt vanligare med ett församlingshem i anslutning till kyrkan.¹²⁰ Aktiviteter och samvaro utanför själva gudstjänsten blev ett viktigt inslag i församlinglivet och för detta behövdes det en mer intim lokal än de stora kyrksalarna. När man jämför nybyggda kyrkor från 1900-talets andra hälft med äldre kyrkor, märks en tendens att samla alla församlingens funktioner i anslutning till kyrkan. Just de ökade funktionerna kring kyrkolivet är idag orsaken till ombyggnader.

I stadskyrkor ökar antalet besökare medan landsortsförsamlingarnas ekonomi och möjligheter till förvaltning av kyrkomiljöer har försämrats. Ofta är landsbygdens medlemsbestånd åldrande och församlingarna förvaltar flera kyrkor än de har behov av.¹²¹ På flera håll i landet har ett minskat befolkningsunderlag i kombination med avtagande kyrklig sed lett till att stora kyrkor står oanvända samtidigt som små, tidigare övergivna kyrkor åter tagits i bruk.¹²²

Svenska kyrkans medlemsantal har sedan skilsmässan sjunkit med 10 procent, till 73 procent av Sveriges befolkning. Förändringar i befolkningens sammansättning är en av

¹¹⁷ Dahlberg & Franzén (2008) s.315f

¹¹⁸ I Svenska kyrkan firas många olika typer av gudstjänster, från musikgudstjänst och veckoböner till dopgudstjänst och högmässa på söndagen. De delas in i tre kategorier: "Söndagens huvudgudstjänst", "Dop, konfirmation, vigsel och begravning" samt "Andra typer av gudstjänster". År 2008 gjordes totalt drygt 19 miljoner besök. 1997 infördes en ny kategoriindelning av temagudstjänster. De kan fr.o.m. detta år räknas både som huvudgudstjänster och "andra" gudstjänster. Källa Internet; Svenska kyrkan: *Besök i Svenska kyrkans gudstjänster 1990-2008* (2008)

¹¹⁹ "Få kyrkor tas ut bruk" *Svenska kyrkans pressrum*

¹²⁰ Dahlberg & Franzén (2008) s.117

¹²¹ Hermerén (2009) s.22

¹²² Ibid. s.95

orsakerna.¹²³ 80 procent av befolkningen bor numera i städer eller tätorter. Antalet födda utomlands har ökat och generationer med hög medlemsandel har ersatts av generationer med en lägre andel. Nedgången av medlemsantalet har pågått länge. År 1970 var andelen invånare som tillhörde Svenska kyrkan 97 procent, år 2000 knappt 83 procent och idag 73 procent.¹²⁴ 78 procent av nyfödda barn vars föräldrar, eller en av dem tillhör Svenska kyrkan, döps fortfarande i kyrkan. År 2010 betalar medlemmarna i Svenska kyrkan i snitt 1,23 procent av sin beskattningsbara inkomst i kyrkoavgift. Begravningsavgiften som även icke-medlemmar betalar är 0,24 procent.¹²⁵

Antalet församlingar i stiftet var i stort sett oförändrad från medeltiden fram till 1990-talet.¹²⁶ I samtliga stift har antalet församlingar reducerats, i några stycken halverats. Vid årsskiftet 2010 räknades antalet kyrkobyggnader till 3 363, varav 2 931 är skyddade. Under 2000-talet har sammanlagt 12 skyddade kyrkor avyttrats. En blev katolsk, en annan omvandlades till Tycho Brahe-museum på Ven och flera andra blev bostäder. Mest buller väckte Nya Maglarps kyrka som trots att den enligt lagen var skyddad, ansågs så förfallen att den 2007 revs. Antalet icke-skyddade kyrkor och kapell som tagits ur bruk under 2000-2009 är 26.

Under 2000-talet har antalet skyddade kyrkor med beslut av RAÄ ökat med sammanlagt 36 stycken. Elva nybyggda kyrkor har tillkommit under 2000-2008. Dessa har byggts på de orter eller stadsdelar där det är stor inflyttning. I Göteborgstrakten, i Partille, byggde man nytt och i år börjar arbetet på ytterligare en Göteborgskyrka i Amhult, inom Torslanda församling.

Alltså har antalet *skyddade* kyrkor, som Svenska kyrkan förvaltar, sedan år 2000 ökat, samtidigt som antalet *icke skyddade* kyrkor har minskat. Antalet församlingar motsvarar inte Svenska kyrkans byggnadsbestånd och frågan är om Svenska kyrkan i framtiden kan fortsätta förvalta så många kyrkor. Det faktum att de flesta kyrkor är skyddade kommer att kräva nya ställningstaganden från kulturmiljövårdens sida.

Svenska kyrkans ställning som en förvaltare av Sveriges största sammanhållna kulturarv ger den en särställning bland trossamfunden. I rapporten *Religiösa rum i det mångkulturella Sverige* av RAÄ anges att:

”Mångfalds- och integrationsarbete i studier av det vida fältet av religiösa rum innebär bl.a. en utvidgning av det befintliga kulturarvet, eller en partiell omdefinition av fältet svenskt kulturarv.”¹²⁷ ”Fältet av religiösa rum måste ses i ett historiskt och internationellt perspektiv. Byggnader och rum för olika trosuppfattningar och samfund jämföras. Vår tids religiösa mångfald kan ses i ett längre historiskt perspektiv, även om Svenska kyrkans väldiga byggnadsbestånd från 1000 år är huvudfåran och dominerar det kyrkliga kulturarvet.”¹²⁸

Ur kulturmiljövårdens synpunkt har alltså omfattningen av religiösa rum börjat utvidgas och innebär att även andra religiösa rum än Svenska kyrkans bör uppfattas som kulturarv eller att det av Svenska kyrkans förvaltare kulturarv bör omdefinieras. I

¹²³ Hermerén (2009) s.22

¹²⁴ ”Svenska kyrkan klarade det ökade ansvaret” *KT*

¹²⁵ ”Trots lågkonjunktur – få höjer kyrkoavgiften” *Svenska kyrkans pressrum*

¹²⁶ Dahlberg & Franzén (2008) s.93 fig. 35 a-b

¹²⁷ Vikström (2004) s.5

¹²⁸ *Ibid.* s.7

framtiden kan alltså kulturminneslagens 3 och 4 kapitel avseende lagens tillämpning för det kyrkliga kulturarvet bli något som bör problematiseras.¹²⁹

Andra framtidsfrågor och utvecklingsområden påpekades i rapporten *Kunskapsuppbyggnad kring kyrkomiljöerna som kulturarv efter relationsförändring kyrka/stat år 2000*. Församlingarnas eget ansvar att vårda kulturarvet blev större efter relationsförändringen vilket ställer större anspråk på samverkan mellan de olika experterna. Genom KAE har Svenska kyrkan skaffat sig mer antikvarisk och byggnadsteknisk kunskap. Nu gäller det att hitta egna system för att kvalitetssäkra och tillse kompetensbehovet.¹³⁰

Fortsatt forskning kring kyrkomiljöer bör mer handla om frågor kring (det faktiska) bruket av kyrkor. Den befintliga dokumentationen borde bättre tas tillvara och utvecklas. Från den objektorienterade forskningen, så som Sveriges kyrkor, efterlyses två perspektiv i forskning, det samhällseliga och humanistiska med ökad koppling kring bruk och värdefrågor då det i framtiden kommer att krävas planering och framför allt prioritering av insatser i kyrkorna. Liturgiska behov ska samsas med funktion avseende tillgänglighet och förvaltning. Det finns inga uttalade riktlinjer för vad ett kyrkorum kan eller inte kan användas till och det behövs ett plan för de kyrkor vars församling eller samfällighet inte längre har råd att förvalta dem. Stora pengar satsas i kunskapsuppbyggnad genom vård- och underhållplaner i kyrkorna. Där behövs det en metodutveckling av modeller för planering av differentierad användning utifrån lokala och regionala behov samt ett utvärderingssystem av hur den kyrkoantikvariska ersättningen fördelats och använts för att kunna precisera ytterligare råd och villkorsskrivningar.¹³¹

I framtiden kan dagens uppfattning om att det alltid bör vara de kulturhistoriska värdena som är styrande för fördelningen av KAE att revideras.¹³² Svenska kyrkans DAK-projekt visade att flera stift bedömer frågorna om kyrkornas användning som en central framtidsfråga. För framtida bruk av kyrkorna borde församlingarna göra en ordentlig analys av vilka förutsättningar som finns för att förändra och bredda användningssättet av kyrkobyggnaden exempelvis genom att utveckla det egna bruket och bruk i samverkan med andra, som annat trossamfund, kommunen, hembygdsförening, byalaget med flera, innan man drar ner på det faktiska nyttjandet.¹³³

Länsstyrelsernas resurser att sköta tillsynsansvaret uppgavs som bristfälliga då arbetsbördan efter tillkomsten av den kyrkoantikvariska ersättningen ökat. Därför efterlyser länsstyrelserna ett ökat nationellt stöd i form av föreskrifter och allmänna råd för tillämpningen av 4 kap. KML.¹³⁴ RAÄ anser att i frågor kring ersättning till vård- och underhållsåtgärder bedömer länsstyrelser och stiftet lika men att vid bedömning av mer ordinära förvaltningskostnader såsom utbyte av värme- och elinstallationer skiljer länsstyrelsernas och stiftens uppfattning om rätt till ersättning.¹³⁵

¹²⁹ Hermerén (2009) s.44

¹³⁰ Ibid. s.42

¹³¹ Ibid. s.38-40

¹³² Regeringens skrivelse 2008/09:220, *Kyrkoantikvariska frågor*

¹³³ *Svenska kyrkans redovisning för år 2009* (2009) s.25-28

¹³⁴ Hermerén (2009) s.43

¹³⁵ *Kyrkoantikvarisk ersättning 2002-2008* (2008) s.4

Avsaknad av ett helhetsperspektiv och samordning av kunskap, exempelvis genom databaser och nätverk, som kan sätta det kyrkliga kulturarvet i ett stift i relation till ett annat, var också något som påpekades i rapporten, men detta arbete pågår för närvarande. Både kulturmiljövården (länsstyrelserna) och Svenska kyrkan borde förbättra sin samsyn över kyrkorna.¹³⁶

7. DISKUSSION OCH SLUTSATSER

”De kyrkliga kulturminnena måste ständigt uttolkas och tillföras nya betydelser om de fortsatt ska framstå som angelägna.”¹³⁷

I 1993 års kyrkobyggnadsutredning *Fädernas kyrkor - och framtidens* publicerades ett resultat av en brett upplagd attitydundersökning som visade att kyrkorna som kulturhistoriska miljöer har så starkt stöd i det svenska samhället, att det i allmänhetens ögon knappast finns någon övertalighet i den meningen att kyrkor kan läggas ner eller avvecklas.¹³⁸ Det är snart 20 år sedan utredningen gjordes men enligt min uppfattning, trots minskning av medlemsantalet och den avtagande kyrkligheten, verkar inställningen finnas kvar. Av samtal med vänner och bekanta under studiens gång har jag fått en uppfattning om att kyrkan ses som en viktig och berättigad del av samhället. Många tyckte till exempel att kyrkan gör mycket bra, hjälper hemlösa, fattiga och bedriver biståndsarbete utomlands. Några såg kyrkan som en symbol för Sveriges historia och någon annan för arkitekturen och konsten. Samhällets stöd för Svenska kyrkan är dock något som ständigt bör undersökas, tolkas och tas hänsyn till.

Det tidigare starka bandet mellan stat och kyrka påverkar fortfarande i det svenska samhället. Kyrkliga helgdagar, kyrkibesök vid skolavslutning, livets stora händelser som dop, giftermål och begravning samt andra högtider som jul och påsk synliggör kyrkan i samhället. Svenska kyrkans särställning kan ses som legitimerad då fortfarande nästan sju miljoner svenskar, majoriteten av Sveriges befolkning, är medlemmar. I framtiden kommer medlemsantalet att sjunka då äldre generationer med högt medlemsantal går bort och antalet dop, genom vilket man blir medlem i Svenska kyrkan sjunker. Den avtagande kyrkligheten kommer kräva att kyrkor i större utsträckning används till andra verksamheter. Bara hälften av Sveriges invånare deltar årligen i en huvudgudstjänst (2008) när fortfarande på 1990-talet deltog varje svensk i en gudstjänst en gång per år.

Idag verkar attityden mot förändring av kyrkor bland aktiva församlingsmedlemmar vara tillåtande, medan den allmänhet som inte aktivt besöker kyrkorna, verkar ha en mer restriktiv syn på dem.¹³⁹ I rapporten *Kyrkan brinner! Vad hände sedan?* framkom en liknande attityd. I fråga om att bygga upp kyrkan efter en brand gav de inom kyrkan aktiva personer byggnaden ett mer funktionellt värde och var beredda att bygga upp en ny, till dagens kyrkbruk passande byggnad. De församlingsbor som inte arbetade aktivt inom kyrkan var mer negativa till förändringen. För dem representerade kyrkan ett kulturhistoriskt arv, medan brukare av kyrkan (som en religiös plats) såg den som ett arv i form av den kyrkliga traditionen. Det immateriella kulturarvet som Svenska

¹³⁶ Hermerén (2009) s.40-41

¹³⁷ Ibid. s.36

¹³⁸ *PM angående långsiktigt hållbar förvaltning och differentierad användning av kyrkor* (2006)

¹³⁹ Alexandersson & Karls Fors (2004)

kyrkans tradition representerar är enligt min uppfattning lika mycket värt som det materiella.

Syftet med den här uppsatsen var att undersöka om hur Svenska kyrkans byggnader har förändrats genom historien och hur framtiden ser ut för dem. Minskar kyrkans kulturhistoriska värde av de förändringar som görs för att anpassa kyrkor till nya verksamheter? Enligt min uppfattning är kyrkans betydelse för folket så varierande att det knappast handlar om förändring av kyrkor. Det är först när man börjar prata om rivning av kyrkor då röster höjs. Att bruka kyrkan är den viktigaste förutsättningen för dess fortsatta existens. Många av informanterna pekade på att i framtiden kommer man vara tvungen att göra sig av med kyrkans byggnader, församlingshem, kyrkstugor och liknande, inte kyrkobyggnader i första hand. Några exempel finns redan där man byggt till de administrativa funktionerna i kyrkan. Lagskyddet torde ge skydd för förvanskning av kyrkobyggnaderna. Förändringen är påtalig men nödvändig och vi måste ändra vår uppfattning om vad som är heligt och förevigt när det gäller kyrkans utseende och användning.

För mig har exemplet Skallsjö kyrka varit en berikande upplevelse och gett mig insikt i hur en nutida kyrkorenovering går till. Samtal med kyrkovårdens parter har visat att alla har fått kompromissa men i slutändan verkar de ha förståelse för de åtgärder som görs. Ombyggnad av tornet kan ses som ett nyskapande inslag där man vågar lämna ett spår av vår tid. Förhoppningsvis bidrar det nya ljusstornet till att uppmärksamma kyrkan i samhället och öka dess användning. Jag anser inte att kyrkans kulturhistoriska värde minskar. Tvärtom: om man lyckas öka användning av kyrkan har man tillfört ett värde. Skallsjö borde även kunna ses som ett besöksmål med sitt banbrytande arkitekturinslag och det ljuskonstverket som det nya tornet är tänkt som (se omslagsbild). Nästan alla åtgärder som görs är reversibla, varsamma och motiverade. Kyrkorenoveringar är långsamma processer. Det har gått tre år sedan beslutet om att söka rivningslov för tornet togs. Och det är bra enligt informanterna. Då hinner man göra överväganden och skapa en dialog.

Under studiens gång har jag upplevt att mängden kunskap om kyrkor är överväldigande. Under 2000-talet har kunskapsuppbyggnaden fokuserats just på förnyat bruk av kyrkor. Svenska kyrkans och kulturmiljövårdens utgångspunkter för forskning kring kyrkomiljöer är uppdelad och jag anar även en uppdelning i deltagandet av varandras forskning. Kulturmiljövårdens uppgift med karakterisering och bedömning av kyrkor är i stort sett klart och står till Svenska kyrkans tjänst. Karakteriseringar och vård- och underhållsplaner är en typ av underlag som inte har funnits tidigare och bör fungera som väsentliga redskap för långsiktig planering av vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Som redan påpekats är inte kyrkobyggnaderna eller synen på dem något statiskt, utan en tids och persons bedömning behöver uppdateras i en annan tid.

Mot bakgrund av att ansvaret för kyrkor och kunskapsuppbyggnad av dem är uppdelat, bör det finnas ett system för att de befintliga databaserna, såsom BBR eller söktjänsten K-samsök, används och uppdateras av alla parter inom kyrkovårdens organisation och någon måste ta samordningsansvaret över dessa. Samarbeta med universitet och högskolor bör förstärkas. Bara på Institutionen för kulturvård görs inom ramen för kursprogrammet studier över ett flertal kyrkor varje år. Studier ska kunna fungera som underlag för vård- och underhållsplanering. Emellertid läggs inte resultaten för dessa studier i BBR, vilket handlar på frågan om behörighet.

Svenska kyrkans och kulturmiljövårdens förhållande har alltid haft en avgörande betydelse för kyrkorna. I dagens kulturmiljövårdsorganisation fattas det en överordnande myndighet som ger riktlinjer om hur och vad man borde göra med kyrkorna. Svenska kyrkans eget ansvar om kyrkorna och kulturmiljövårdens regionala intressen kommer att avgöra kyrkornas framtid. De regionala förutsättningar varierar och man måste hitta användningssätt som lämpar sig från stad till landbygden, från en liten romansk stenkyrka till en stor ”tegnérlada”. Problemet på länsstyrelse-nivån som Riksrevisionens rapport påpekade gällande avsaknad av tillräcklig tillsyn och gemensamma riktlinjer, borde förbättras när RAÄ får klart föreskrifter och allmänna råd för tillämpning av 4 kap. KML. Diskussion kring vilka förändringar och verksamheter kan tillåtas pågår för närvarande. Kännedom om de kyrkliga kulturminnenas tillstånd är i dag bättre än den varit någonsin tidigare.¹⁴⁰ Idag finns kunskap om till vilka insatser KAE har fördelats och det borde vara möjligt att undersöka vilka konkreta förändringsåtgärder har gjorts och således formulera vägledning till framtida prioriteringar och bedömningar.

Den kyrkoantikvariska ersättningen har varit en betydande förutsättning för insatser för bevarandet av kyrkorna. I framtiden kommer frågor om prioritering av kyrkorna som får ersättning att aktualiseras ännu mer. Ska KAE fördelas till kyrkor som används eller till kyrkor vars församling inte har resurser att underhålla kyrkan? I dagsläget har varken kulturmiljövården eller Svenska kyrkan ett svar på kyrkobyggnadernas framtid. Att utveckla samarbete med föreningar och hitta nya användningsområden för kyrkorna ses som en möjlighet för att bevara kyrkorna. Men några kommer att behöva säljas. Avvecklandet av kyrkor kan dock bli ett problem då KML inte upphör gälla när en kyrka tas ur bruk. Att hitta en intressent beredd att hyra en kyrka där verksamheten på grund av kyrkans regler är begränsat kan ses som ett problem. Likadant är försäljning av kyrkor problematiskt då rätt till KAE upphör när kyrkan inte längre ägs av Svenska kyrkan.

Frågan om KAE:s framtid har diskuterats. Enligt mig är inte frågan om stadsbidragets rimlighet lika viktig som frågan om *hur* vi kan göra det kyrkliga kulturarvet använt av oss alla. Idag är inte kyrkorna tillgängliga enligt min uppfattning. Öppethållande och verksamheter är begränsade. Eftersom kyrkorummet både ska tjäna Svenska kyrkans verksamhet men också bevaras för svenska folket måste kompromisser göras. Det är viktigt att låta kyrkan förändras och med hjälp av kulturmiljövården se till att förändringarna görs på ett sätt som respekterar kyrkorummets kulturhistoriska värden.

Vad vi kan lära oss av kyrkohistorien är att man under alla tider har gjort förändringar i kyrkorna efter tidens smak och kyrkans behov. Kyrkans utformning har alltid speglat samhällets förändring. Frågan om kyrkans framtid återstår att se. Den här studien har visat att både kulturmiljövården och Svenska kyrkan är överens om att samarbete där förståelse och nya förhållningssätt för både parterna är det som behövs. Rättare sagt bör inte Svenska kyrkan och kulturmiljövården ses som skilda parter utan som partners, som både har dels ett ansvar och dels en möjlighet att med sina olika kunskapsområden berika kyrkan som kulturarv och som en naturlig del av samhället i en förändring. Vi borde inte vara så rädda för förändringar.

¹⁴⁰ Regeringens skrivelse 2008/09:220 s.18

8. SAMMANFATTNING

Den här kandidatuppsatsen på 15 högskolepoäng är gjord på Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet under vårterminen 2010. Uppsatsen bör i första hand ses som en övning i att vetenskapligt problematisera, tolka och resonera kring det valda ämnet. Utgångspunkten för uppsatsen har varit en undersökning av det kyrkliga kulturarvets tillstånd och framtid med Skalljö kyrka som ett exempel på de aktuella frågorna kring förändringar i kyrkorna.

Uppsatsen har avgränsats till att behandla av Svenska kyrkan förvaltade eller ägda byggnader som omfattas av kulturminneslagen fjärde kapitel. Dessa är alla kyrkobyggnader, som innan relationsförändring mellan stat och kyrka år 2000 tillhörde Svenska kyrkan. Svenska kyrkan har genom kulturminneslagen gets en särställning gentemot de andra trossamfundet som en dominerande kulturbärare i det svenska samhället. Därför finansieras vård och underhåll av Svenska kyrkans byggnader till en viss del genom ett statligt bidrag. På många håll, främst på landsbygden och i mindre orter, står kyrkosalar trots det statliga bidraget oanvända.

De frågeställningar som uppsatsen bygger på och försöker hitta svar på är: Minskar kyrkans kulturhistoriska värde av de förändringar som görs för att anpassa kyrkor till nya verksamheter? Hur har kyrkorna förändrats genom tiderna? Hur har relationen mellan kulturmiljövården och kyrkorna utvecklats? Hur ser Svenska kyrkans framtid ut?

Inom kulturmiljövården har forskning kring kyrkor och kyrkomiljöer traditionellt haft en konst- och byggnadshistorisk förankring. Enligt en färsk rapport från Riksantikvarieämbetet (RAÄ) behövs två perspektiv i den framtida forskningen: den samhällsrelaterade och den humanistiska. Vård- och underhållsplaner och karakteriseringar av kyrkor är en viktig kunskapskälla i den fortsatta forskningen kring kyrkomiljöer. Svenska kyrkan har under senaste åren gett ut publikationer om kyrkans förändrade användning och förvaltning. Kännedomen om de kyrkliga kulturminnenas tillstånd är i dag bättre än den någonsin tidigare varit. Källor i uppsatsen har främst varit publikationer av RAÄ och Svenska kyrkan, aktuella rapporter, Internetsidor för att belysa aktuella frågor kring kyrkorna, samtals med kyrkovårdens aktörer samt genomgång av handlingar om Skalljö.

Västergötland är Sveriges kyrktätaste område där en massiv våg av kyrkobyggen i sten inträffade på tidigt 1100-tal. Västergötlands kyrkliga landskap var väsentligt utbyggt redan på 1200-talet. Kyrkobyggnader var inredda och utformade för den katolska mässan. Till följd av reformationen i början av 1500-talet blev den lutherska tron en statsreligion och kyrkorummen anpassades till den nya gudstjänstordningen genom en altarring, predikstol och fasta bänkar. Under de följande seklen byggdes nya kyrkor och befintliga ändrades efter behov och resurser i samhället. 1600- och 1700-talen präglas av förändringar i de befintliga kyrkobyggnaderna, medan 1800-talet blev den stora nybyggnadsperioden efter medeltiden. Den sista stora nybyggnadsvågen av kyrkor inträffades på 1960-talet då kyrkor byggdes på de nya förorterna. Många av restaureringarna från 1800-talets slut och framåt innebar radikala förändringar i kyrkorna. Under 1900-talet minskade befolkningen på landsbygden och flera av de stora 1800- och tidiga 1900-talets kyrkor blev för stora och övergavs. Vanligaste ändringar i kyrkorummen under senare delen av 1900-talet har gjorts för att skapa biutrymmen för nya funktioner; läktarunderbyggnader för kapprum, samtalsrum, toaletter, sakristia och samlingsrum. Bänkar i kyrkans främre del tas bort för att ge plats i koret för det utökade

musikutbudet och på grund av minskat besökarantal. 2007 revs Maglarps nya kyrka i Skåne efter 30 år av vanvård. Församlingen hade tagit den mindre medeltida kyrkan åter i bruk, då den nygotiska kyrkan från början av 1900-talet hade blivit för stor. Maglarps nya kyrka är ett exempel på situationen på landsbygden, där kyrkan ofta är belägen långt borta från centrumbildningen och inte används i den utsträckningen som skulle göra öppethållandet och underhållskostnader rimliga. Västergötland präglas sedan medeltiden av många kyrkor och små församlingar.

Den tilltagande sekulariseringen och en mångfald av kulturer i samhället bidrog från statens sida till en strävan att stå neutral i förhållande till medborgarnas religiösa trosutövning. 1995 lade regeringen fram ett principförslag till ändrade relationer mellan staten och Svenska kyrkan som godkändes av såväl kyrkomötet som riksdagen och trädde i kraft den 1 januari 2000. Relationsförändringen mellan stat och kyrka innebar att Svenska kyrkan kom att ta över ägandet av de kyrkliga kulturmiljöerna. I samband med detta reviderades kulturminneslagen och principen om en kyrkoantikvarisk ersättning infördes i lagen. Enligt kulturminneslagens 4 kapitel 2§ gäller en allmän *hänsynsregel* för alla kyrkomiljöer som skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas. *Skyddade* är de kyrkobyggnader och tomter som har uppförts före 1940 (3§) eller om RAÄ beslutat att de skall vara skyddade (4§). Skyddet innebär att tillstånd till ändringar skall sökas hos länsstyrelsen. Den 16 paragrafen handlar om Svenska kyrkans rätt till den så kallade kyrkoantikvariska ersättningen (KAE). Genom KAE bidrar alla Sveriges invånare till vården av det kyrkliga kulturarvet. KAE lämnas endast till arbetsinsatser som syftar till att bevara eller stärka de kyrkliga kulturminnenas kulturhistoriska värden. KAE står för ungefär *en fjärdedel* av den *totala* kostnaden för investeringar och underhåll av det kyrkliga kulturarvet och den hittills slutredovisade KAE:n uppgår till 1 523 miljoner kronor. År 2009 utvärderades KAE för första gången. Utvärderingen visade stora variationer mellan de 13 stiftet i fördelning av KAE men också att tillgången till KAE är en förutsättning för insatser för bevarandet av kyrkorna.

Kyrkovårdens organisation består av Svenska kyrkan, RAÄ, länsstyrelser, regionala museer, (antikvariska) konsulter och församlingar med övriga brukare. Församlingarna ansvarar för att kyrkorummets kulturhistoriska värden består och ska se till att anlita tillräcklig kompetens. Kulturmiljövården ska bidra Svenska kyrkan med råd och tillsyn i förvaltning av det kyrkliga kulturarvet. RAÄ har överinseende över kulturmiljövården i landet och ska se över tillämpning av kulturminneslagen. Länsstyrelsen är tillsynsmyndighet för det kyrkliga kulturarvet i länet, som på den regionala nivån dels prövar och beslutar om förslag till tillståndspliktiga ändringar i kyrkobyggnader. Dels utför länsstyrelsen tillsyn av att skyddsbestämmelserna i kulturminneslagen följs i samverkan med antikvarisk expertis, ofta länsmuseum. Länsstyrelsen har också uppgiften om att förse allmänhet, forskare, institutioner och myndigheter med information, råd och uppgifter om kyrkorna. Länsmuseumens roll är bland annat att stå länsstyrelserna till tjänst med rådgivning i kyrkoantikvariska frågor. De fungerar också som remissinstans till länsstyrelsen i tillståndsärenden. Museerna kan också ta uppdrag som antikvarisk medverkan vid restaureringar och ge förslag på hantverkare och konsulter med erfarenhet av kyrkorestaureringar, som församlingar och samfälligheter kan använda sig av. Mängden antikvariska konsulter på marknaden har under de senaste åren ökat, och står till tjänst för församlingarna i deras ansvar för förvaltning av kyrkorna. Privata antikvariska konsulter anlitas för att utföra vård- och underhållsplaner, olika historiska undersökningar och inventeringar samt utöva antikvarisk medverkan. De som använder kyrkan påverkar mest i vilken vård och

underhåll kyrkan får. Således spelar församlingar, turister, besökare, kommuner, skolväsendet, universitet och högskolor en stor roll för kyrkan.

Kyrkor har genom alla tider ändrats lika mycket efter tidens stilideal som efter samhällets förändring. Under tusen år har kyrkan lyckats anpassa sig till dessa förändringar. Idag associeras kyrkan till mycket annat än religion, såsom diakoniarbete, ett historiskt besöksmål, som utställnings- och musikarrangör eller som en plats där man får sitta en stund och vila. Därför står Svenska kyrkan och kulturmiljövården inför en utmaning, då syftet är att ha ett levande och använt rum som både tjänar kyrkans liturgi och de andra verksamheter kyrkorummet numera används till. Samtidigt ska kyrkornas kulturhistoriska värden bevaras. Attityden mot förändringar i kyrkorna bland aktiva kyrkobesökare verkar vara mer tillåtande än hos de övriga som har mer restriktiv syn på vad man får göra med en kyrkobyggnad. Svenska kyrkan är än idag en viktig del av det svenska samhället, men dess betydelse för folket är något som ständigt bör uttolkas.

I framtiden kommer frågor om prioritering av kyrkor som får ersättning att aktualiseras ännu mer. I dagsläget finns det inga uttalade riktlinjer för vad ett kyrkorum kan eller inte kan användas till och det behövs ett plan för de kyrkor vars församling eller samfällighet inte längre har råd att förvalta dem. Det är viktigt att låta kyrkan förändras och med hjälp av kulturmiljövården ser vi till att göra förändringarna på ett sätt som respekterar kyrkorummet och de kulturhistoriska värdena. Samarbete, ökad förståelse samt förändrade förhållningssätt behövs för att öka användningen av och berika det kyrkliga kulturarvet som en naturlig del av samhället i en förändring.

För mig har exemplet Skallsjö kyrka gett en djupare insikt i hur en nutida kyrkorenovering går till. Samtal med kyrkovårdens parter har visat att alla har fått kompromissa men i slutändan verkar de ha förståelse för de åtgärder som görs. Ombyggnaden av tornet kan ses som ett nyskapande inslag i kyrkan där man vågar lämna ett spår av vår tid. Nästan alla åtgärder som idag görs i kyrkorna är reversibla, varsamma och motiverade. Kyrkans kulturhistoriska värde kan inte ses som minskad om man genom anpassning lyckas tillföra ett nytt värde genom bruk av byggnaden.

5. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

5.1 TRYCKTA KÄLLOR

ARTIKLAR

”Få skyddade kyrkor tas ur bruk”, *Svenska kyrkans pressrum*, publicerad 2010-04-06, <http://svkwebprod.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=259519&ptid=262482&type=pressmessage&item=481776>, hämtad 2010-04-14

Hellekant, Johan, ”Församlingar bygger nya kyrkor”, *Svenska Dagbladets internetupplaga (SvD)*, publicerad 2010-04-02, http://www.svd.se/kulturnoje/nyheter/forsamlingar-bygger-nya-kyrkor_4514157.svd, hämtad 2010-05-12

”Kyrkans kulturinsatser spänner över vida fält”, *Kyrkans tidnings internetupplaga (KT)*, publicerad 2010-03-31, http://www.kyrkanstidning.com/ledare_och_debatt/debatt/kyrkans_kulturinsatser_spanner_över_vida_fält_0_13348.news.aspx, hämtad 2010-05-12

”Kyrkorum används på nytt sätt”, *Svenska kyrkans pressrum*, publicerad 2010-05-07, <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=259519&ptid=262482&type=pressmessage&item=489458>, hämtad 2010-05-11

Mauritzson, Philip, ”Unikt att byta spira”, *Lerums tidnings internetupplaga (LT)*, publicerad 2010-03-11, http://www.lerumstidning.se/nyhet_skrivut.asp?id=11976, hämtad 2010-04-07

Mauritzson, Philip, ”Kyrkan kan få sitt fjärde torn”, *Lerums tidnings internetupplaga (LT)*, publicerad 2008-01-17, http://www.lerumstidning.com/nyhet_skrivut.asp?id=6447, hämtad 2010-04-07

Mauritzson, Philip, ”Skadat kyrkotorn får nu rivras”, *Lerums tidnings internetupplaga (LT)*, publicerad 2008-07-24, http://www.lerumstidning.com/nyhet_skrivut.asp?id=7839, hämtad 2010-04-07

Mauritzson, Philip, ”Riskfyllt att lyfta kyrkspiran”, *Lerums tidnings internetupplaga (LT)*, publicerad 2010-05-06, http://www.lerumstidning.se/sokresultat_visa.asp?id=12319&sokstrang=skallsjö%20kyrka&sidnamn=VISA%20SOKRESULTAT&offset=&soki=artiklar, hämtad 2010-05-12

”Svenska kyrkan klarade det ökade ansvaret”, *Kyrkans tidnings internetupplaga (KT)*, publicerad 2010-03-25, http://www.kyrkanstidning.se/ledare_och_debatt/debatt/svenska_kyrkan_klarade_det_ökade_ansvaret_0_13301.news.aspx, hämtad 2010-05-12

”Trots lågkonjunktur – få höjer kyrkoavgiften”, *Svenska kyrkans pressrum*, publicerad 2009-12-07,

<http://svkwebprod.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=259519&ptid=262482&type=presmessage&item=462027>, hämtad 2010-04-14

L I T T E R A T U R

Alexandersson, Kerstin & Karls Fors, Anette (2004). *Kyrkan brinner!: vad händer sedan? [Elektronisk resurs]* Stockholm: Riksantikvarieämbetet, http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/publicerat/2006/avgusti/9172093412.pdf, hämtad 2010-05-19

Bexell, Peter & Weman, Gunnar (red.) (2008). *Kyrkorummet - kulturarv och gudstjänst: en samtalsbok om ett förändringsskede*. Skellefteå: Artos & Norma

Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.) (2008). *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetet

Dahlberg, Markus (red.) (2002). *Västergötland - landskapets kyrkor*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetets förl.

Gullbrandsson, Robin (2006). *"Tills du återupprättat helgedomarna": kyrkorestaureringar i Västergötland 1920-1960*. Göteborgs universitet, Institutionen för kulturvård

Hössjer Sundman, Boel (red.) (2007). *Levande arv: teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader*. Uppsala: Svenska kyrkan

Hermerén, Karin (2009). *Kunskapsuppbyggnad kring kyrkomiljöerna som kulturarv efter relationsförändringen kyrka/stat år 2000 [Elektronisk resurs]*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, <http://humanistportalen.konstvet.uu.se/Qjnx6r/g810%3D.linkx?type=file&id=11>, hämtad 2010-05-12

Ivarsson, Margareta (red.) (2007). *Skallsjö kyrka*. Floda: Skallsjö församling

Kyrkoantikvarisk ersättning 2002-2008 [Elektronisk resurs]: effekter för vården och bevarandet av det kyrkliga kulturarvet: redovisning av regeringsuppdrag. (2008). Stockholm: Riksantikvarieämbetet, http://www.raa.se/publicerat/rapp2008_9.pdf, hämtad 2010-05-12

Människan i centrum: Agenda kulturarvs programförklaring. [Elektronisk resurs] (2004). Stockholm: Riksantikvarieämbetet http://www.agendakulturarv.se/opencms/export/agendakulturarv//sidor/startsidan/layout_06.pdf, hämtad 2010-05-27

PM angående långsiktigt hållbar förvaltning och differentierad användning av kyrkor, 2006-10-10, Riksantikvarieämbetet, http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2006/oktober/langsiktigt_hallbar_forvaltning_pm.pdf, hämtad 2010-05-23

Regeringens skrivelse 2008/09:220, *Kyrkoantikvariska frågor*,
<http://www.regeringen.se/content/1/c6/12/79/22/855c5490.pdf>, hämtad 2010-05-12

Roos, Johanna (2006). *Moskéarkitektur på svenska? – En studie av religiös tradition och kulturell anpassning*. Göteborgs universitet, Institutionen för kulturvård

Rosén, Birgitta (1988). *Fädernas kyrka - församlingens hus: Svenska kyrkan och gudstjänstrummet ca 1890-1930 med speciell hänsyn till Stockholm*. Diss. Lund : Univ.

Schwanborg, Ingrid (2002). *Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor: en handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet

Statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena [Elektronisk resurs]. (2008). Stockholm: Riksrevisionen
http://www.riksrevisionen.se/templib/pages/OpenDocument_556.aspx?documentid=6814, hämtad 2010-05-12

Svenska kyrkans redovisning för år 2009 angående de kyrkliga kulturvärdena och användningen av den kyrkoantikvariska ersättningen. Rapport till kulturdepartementet [Elektronisk resurs]. (2009). Svenska kyrkan
<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=100243&did=398385>, hämtad 2010-05-12

Tillämpning av 2–4 kap. lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. Statistik gällande 2007, Rapport från Riksantikvarieämbetet 2008:6,
<http://www.raa.se/publicerat/978917209529.pdf>, hämtad 2010-05-21

Vikström, Eva (2004). *Religiösa rum i det mångkulturella Sverige [Elektronisk resurs]: förstudie*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
http://www.raa.se/publicerat/rapp2007_2.pdf, hämtad 2010-05-12

Wetterberg, Ola (1992). *Monument & miljö*. Diss. Göteborg: Chalmers tekn. högsk., 1993

I N T E R N E T S I D O R

Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.
<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19880950.htm>, hämtad 2010-05-19

Göteborgs stift: Aktuellt om kyrkoantikvarisk ersättning
<http://anslagstavlan.goteborgsstift.org/content.asp?pageID=200>, hämtad 2010-05-24

Göteborgs stift: Kyrkoantikvarisk ersättning
<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=158979>, hämtad 2010-05-19

Göteborgs stift: *Prioritet och ersättningsnivå i beslut om kyrkoantikvarisk ersättning 2010*, <http://anslagstavlan.goteborgsstift.org/content.asp?pageID=200>, hämtad 2010-05-24

Riksantikvarieämbetet (RAÄ):
BBR, Kulturmiljövårdens Bebyggelseregister, Skallsjö kyrka,
<http://www.bebyggelseregistret.raa.se/cocoon/bbr/welcome.html>, hämtad 2010-05-13

RAÄ, Spara och Bevara
http://www.raa.se/cms/extern/aktuellt/projekt/spara_och_bevara.html, hämtad 2010-05-13

RAÄ, Kyrkor
<http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/byggnader/kyrkor.html>, hämtad 2010-05-11

RAÄ:s definition av begreppet kulturarv, <http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv.html>, hämtad 2010-05-20

RAÄ: Riksantikvarieämbetets historia,
http://www.raa.se/cms/extern/vart_uppdrag/vart_uppdrag/var_historia.html, hämtad 2010-05-29

RAÄ, Solceller på kyrkor och slott
http://www.raa.se/cms/extern/aktuellt/nyheter/nyheter_2010/mars/haga.html, hämtad 2010-05-11

RAÄ, Vad händer med den kyrkoantikvariska ersättningen?
http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/byggnader/kyrkor/kyrkoantikvarisk_ersattning.html, hämtad 2010-05-11

Svenska kyrkan: *Besök i Svenska kyrkans gudstjänster 1990-2008*
<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=100243&did=340416>, hämtad 2010-05-19

Svenska Kyrkan: Kyrkoantikvarisk ersättning
Kyrkoantikvarisk ersättning, Vård- och underhållsplanering samt Information till församlingar och samfälligheter om vård av kyrkliga kulturminnen.
http://www.svenskakyrkan.se/tcrot/kyrkofonden/kyrkoantikvarisk_ersattning/index.shtml, hämtad 2010-05-11

Svenska kyrkan: Tillgänglig kyrka
<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=262769&ptid=0>, hämtad 2010-05-27

5.2 OTRYCKTA KÄLLOR

HANDLINGAR ARCHIDEA

Kompletterande tillståndsansökan för interiöra förändringar i samband med demontering och återuppbyggnad av torn, Skallsjö kyrktorn med spira, Göteborg 2009-10-19, Archidea AB

Rivningsansökan, Skallsjö kyrktorn, Skallsjö församling, Lerums kommun, Västra Götalands län, Projektnummer:08-042, Göteborg 2008-07-04, Archidea AB

Skallsjö kyrka, Vård- och underhållsplan. (2007). Archidea AB
Skallsjö 091001, PowerPoint presentation, Archidea AB

Torle, Jenny: föreläsning om Skallsjö kyrka 2010-04-09

Torle, Jenny & Karlsson, Susanne, (2009) *Antikvarisk dokumentation, Beskrivning av tornbyggnad och vapenhus, Floda 10:1 Skallsjö Kyrka*, Archidea AB

I N F O R M A N T E R

Informant 1

Telefonsamtal med stiftsantikvarie Matilda Dahlqvist, Göteborgs stift, 2010-05-21

Informant 2

Telefonsamtal med kyrkoherde Daniel Tisell, Skallsjö församling, 2010-05-21

Informant 3

Samtal med Jenny Torle, antikvarie på Archidea AB, april- maj 2010

Informant 4

Telefonsamtal med Mats Herklint, Kulturmiljöhandläggare Länsstyrelsen i Västra Götalands län, 2010-05-26

Informant 5

Samtal med Ola Wetterberg, prefekt på Institution för kulturvård, Göteborgs universitet, maj 2010-05

Informant 6

Samtal med Ulrich Lange, universitetslektor på Institution för kulturvård, Göteborgs universitet, maj 2010

BILAGA 1

KYRKOANTIKVARISK ERSÄTTNING – ANSÖKNINGSPROCESS

Hämtad ur *Statens insatser för att bevara de kyrkliga kulturminnena [Elektronisk resurs]*. (2008). Stockholm: Riksrevisionen,
http://www.riksrevisionen.se/templib/pages/OpenDocument_556.aspx?documentid=6814, hämtad 2010-05-12, s. 46

1. Behov initieras av församling alternativt påpekas av länsmuseum eller länsstyrelse.
2. Beslut fattas av församlingens kyrkoråd om att åtgärd ska vidtas
3. Upphandling görs av projektör, oftast arkitekt.
4. Projektplan tas fram och godkänns av församlingsstyrelse
5. Församlingen söker tillstånd från länsstyrelsen.
6. Länsstyrelsen beviljar tillstånd och utser antikvarisk kontrollant.
7. Församlingen ansöker om kyrkoantikvarisk ersättning hos stiftet i oktober/november.
8. Stiftet skickar i slutet av året alla ansökningarna till länsstyrelsen
9. Länsstyrelsen remitterar till läns museer i januari.
10. Länsstyrelsen lämnar remissvar som innehåller prioriteringar och antikvarisk merkostnad för de enskilda projekten i februari.
11. Stiftet prioriterar och bestämmer antikvarisk merkostnad.
12. Stiftet ansöker om ram från kyrkostyrelsen i april.
13. Svenska kyrkans kyrkokansli tar fram förslag för ramfördelning till stiftet i maj.
14. Riksantikvarieämbetet yttrar sig om Kyrkokansliets förslag till rambeslut i slutet av maj.
15. Kyrkostyrelsen fattar beslut om ram till stiftet i juni.
16. Stiftet fördelar medel till de enskilda församlingarna i augusti. Besluten innebär att församlingarna får en viss procent av slutkostnaden för projektet men med ett högsta belopp angivet.
17. Församlingarna anlitar entreprenörer.
18. Åtgärden genomförs.
19. Församlingarna rekvirerar medel och skickar in antikvariskt slutintyg samt revisorsintyg för projektet till stiftet.
20. Medel betalas till församlingarna av Svenska kyrkan centralt och projektet är avslutat.